

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Філологічний факультет
Кафедра української літератури

**ДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ХУДОЖНЬОЇ ТА НАУКОВОЇ
ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала: здобувачка II курсу 201 групи
другого (магістерського) рівня вищої освіти
освітньої програми «Українська мова та література»
спеціальності 014 «Середня освіта»

Солодовнікова Ангеліна Євгенівна

Керівник: к. філол. н. **Меленчук О.В.**

Рецензенти: к. філол. н., доц.

Попович Олександр Орестович

заступниця директора з навчальної роботи,
вчитель української мови та літератури,
к. філол. н., спеціаліст вищої категорії
КЗ «Буковинського ліцею успішної молоді»

Ірина Леонідівна Тарангул

До захисту допущено,
протокол засідання кафедри
№ _____ від _____ 2025 р.
Зав. кафедри _____ Валентин МАЛЬЦЕВ

Чернівці, 2025

АНОТАЦІЯ

Солодовнікова А. Є. Дидактичний аспект вивчення художньої та наукової творчості Михайла Грушевського. Спеціальність – А4.01 Середня освіта (Українська мова і література). На правах рукопису. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2025.

У роботі здійснено комплексне дослідження художньої та наукової творчості М. Грушевського, розглянуто педагогічні погляди вченого у контексті історико-літературних та культурних передумов, зокрема щодо розвитку мовної компетентності, формування національної свідомості та організації освітньої діяльності.

Визначено дидактичний потенціал застосування авторської концепції М. Грушевського у шкільному курсі української літератури. Розроблено комплекс таблиць, графічних схем, інтерактивних завдань і моделі уроку, спрямованих на ефективну інтеграцію спадщини М. Грушевського у навчальний процес та посилення уваги учнів до її значення на уроках із позакласного читання.

Ключові слова: *М. Грушевський, освіта, ЗЗСО, національна ідентичність, художня творчість, мовне питання, література.*

ABSTRACT

Solodovnikova A. Y. Didactic aspect of studying the fictional and scholarly works of Mykhailo Hrushevsky. Specialty – A4.01 Secondary education (Ukrainian language and literature). Manuscript rights. Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Chernivtsi, 2025.

The work provides a comprehensive study of the artistic and scientific work of Mykhailo Hrushevsky, examining the scholar's pedagogical views in the context of historical, literary, and cultural preconditions, particularly with regard to the development of linguistic competence, the formation of national consciousness, and the organization of educational activities.

The didactic potential of applying Mykhailo Hrushevsky's authorial concept in the school course of Ukrainian literature is determined. A set of tables, graphic diagrams, interactive tasks, and lesson models has been developed, aimed at effectively integrating Mykhailo Hrushevsky's legacy into the educational process and increasing students' attention to its significance in extracurricular reading lessons.

Key words: *Mykhailo Hrushevsky, education, school, national identity, artistic creativity, language issue, literature.*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Солодовнікова А.Є.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ОСВІТНЬО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ М. ГРУШЕВСЬКОГО	11
1.1. Педагогічні ідеї М. Грушевського в контексті збірки наукових статей «Про українську мову і українську школу» («Наша школа», «Шкільна мова», «Законопроект про учення українською мовою»)	11
1.2. Погляди вченого на прикладі публікацій «Українське письменство», «Не порозумнішали», «Не дозволяти»	15
1.3. Проблема освіти у статтях «Колишня освіта і теперішня темнота», «Шкільна справа в Галичині», «За український університет»	18
1.4. Мовне питання у публікаціях «Промовили», «Мова українська і руська», «Мова панська і мужицька», «Наша школа».....	21
<i>Висновки до розділу 1</i>	24
РОЗДІЛ 2. «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ» – ВИДАТНА ПРАЦЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО У КОНТЕКСТІ МЕТОДИКИ ЇЇ ВИВЧЕННЯ	25
2.1. Історія написання праці. Календарно-обрядова та дружинна поезія на уроках української літератури	25
2.2. Креативні підходи до вивчення усної, писемної та богослужбової словесності	32
2.3. Вивчення книжної літературної творчості Київської Русі: завдання та графічні схеми	36
2.4. Оригінальна спадщина XI-XIII ст. та «Слово о полку Ігоревім». Використання теоретичного матеріалу на уроках української літератури	43
<i>Висновки до розділу 2</i>	50

РОЗДІЛ 3. ПОСТАТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ЗЗСО	52
3.1. Біографія М. Грушевського в контексті навчального процесу	52
3.2. Повість «Добра жінка» на уроці позакласного читання	54
3.3 Блоки завдань для вивчення творчості М. Грушевського в ЗЗСО	61
<i>Висновки до розділу 3</i>	<i>70</i>
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	74

ВСТУП

Актуальність дослідження. У процесі вивчення української літератури в ЗЗСО важливим завданням учителя-словесника є формування не лише знань, а й критичного мислення, національної свідомості та історичної пам'яті. Особливої уваги в такому контексті може набувати знайомство учнів з відомими українськими постатями, котрі були залучені і до літератури, і до науки та історії.

М. Грушевський – видатний історик, письменник, літературознавець, публіцист, громадський діяч, органічно присутній у всіх вимірах української духовної культури. Наукова та художня спадщина письменника – це не лише знакове явище в історії українського письменства, а й неоціненне джерело для розвитку літературознавства та шкільної освіти свідомого покоління українців.

У монументальній літературознавчо-історичній праці «Історія української літератури» М. Грушевський вперше системно окреслив розвиток художньої творчості від найдавніших часів до середини XVII ст. Своїм виходом у світ «Історія української літератури» заклала основи аналізу літературного процесу як невіддільної частини національного життя українців.

Автор розглядав літературу в тісному зв'язку з соціальними, культурними, політичними обставинами, що неодмінно впливали на її становлення та розвиток: від усної народної творчості, писемності Київської Русі до бароко.

У центрі уваги М. Грушевського естетична форма, почуття, інтенції, що транслювалися через художній текст і впливали на реципієнта. Письменник наголошував на тягlostі літературного процесу: навіть у найскладніші історичні періоди література зберігала здатність до адаптації та переродження, залишаючись голосом та духовною опорою свого народу.

В «Історії української літератури» М. Грушевський розглядав українську мову як інструмент опору культурній асиміляції, бо мова – це акт національного самозбереження.

Художня та наукова спадщина М. Грушевського впродовж тривалого часу залишається джерелом досліджень багатьох літературознавців, педагогів таких як Л. Артемова («Просвітницька діяльність та педагогічні ідеї М. Грушевського»), О. Валіон («Роль М. Грушевського у національно-культурному відродженні українського народу»), І. Витанович («Уваги до методології й історіософії М. Грушевського»), С. Герасименко («Науково-педагогічна та просвітницька діяльність М. Грушевського»), І. Гирич («Носитель державної української ідеї»), О. Домбровський («Критичні зауваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського»), О. Дроздова («Культурологічна діяльність М. Грушевського»), М. Жулинський («Концепція національної культури М. Грушевського»), М. Левківський («Ідея національного шкільництва М. Грушевського»), О. Любар («М. Грушевський про українську школу»), П. Радько («Соціально-виховна роль історії в осмисленні національних традицій та гуманізації освіти у розумінні М. Грушевського»), В. Сиротенко («Історична концепція М. Грушевського та її відображення в художніх творах») тощо.

Творча та наукова спадщина М. Грушевського відкриває можливості для міжпредметної інтеграції: наукові праці, зокрема «Історія української літератури», стають джерелом ґрунтовного аналізу літературних пам'яток в межах шкільного курсу української літератури (на уроках позакласного читання), а белетристика (повісті, оповідання, новели) розширюють уявлення учнів про культурну епоху письменника.

Отже, **актуальність** наукового дослідження зумовлена потребою інтегрувати художні та наукові праці М. Грушевського у шкільну програму з української літератури. Попри значну увагу дослідників до творчої спадщини письменника, методичні аспекти її використання на практиці залишаються нерозробленими. Фундаментальна праця «Історія української літератури» дає змогу провести детальний аналіз творів української літератури, що вивчаються у курсі 5-11 класів.

Мета дослідження – окреслити особливості наукової та художньої спадщини М. Грушевського, продемонструвати шляхи інтеграції в освітній процес, розробити методичні рекомендації щодо їх використання на уроках української літератури в ЗЗСО.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- окреслити провідні напрями наукової та художньої діяльності М. Грушевського;
- розглянути фундаментальні розвідки, пов’язані з дослідженням;
- проаналізувати «Історію української літератури»;
- розробити урок позакласного читання, присвячений окремому твору М. Грушевського;
- оцінити ефективність такого підходу у формуванні літературознавчої та культурної компетентності учнів.

Об’єктом дослідження є наукова, зокрема праці «Про українську мову та українську школу», «Історія української літератури» та художня творчість письменника, літературознавчі дослідження.

Предметом дослідження є методичні аспекти використання спадщини М. Грушевського як культурного феномена у процесі вивчення на уроках позакласного читання в ЗЗСО, риси індивідуального стилю М. Грушевського, провідні думки й мотиви творів.

У роботі використані такі **методи дослідження**: біографічний, бібліографічний, культурно-історичний, порівняльний, моделювання, описовий, аналізу, пошуку, вивчення, пізнання, синтезу, узагальнення.

Наукова новизна. У роботі вперше:

- зібрано та систематизовано науково-критичну літературу про творчий доробок М. Грушевського;
- комплексно проаналізовано наукову та художню творчість М. Грушевського;
- розроблено фрагмент уроку за твором «Добра жінка»;

- систематизовано підходи до вивчення творчості М. Грушевського в ЗЗСО.

Практичне значення. Можливість використання запропонованих методичних розробок учителями-словесниками для тематичних конференцій, семінарів, уроків української літератури, позакласних заходів, практичних занять, читання лекцій і більш ґрунтовних розвідок, присвячених творчості М. Грушевського.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять літературно-критичні праці Л. Артемової, О. Валіон, І. Витановича, С. Герасименко, І. Гирича, О. Домбровського, О. Дроздової, М. Жулинського, М. Левківського, О. Любара, П. Радька, В. Сиротенка.

Апробація роботи. Основні результати дослідження апробовано на щорічних студентських наукових конференціях, що підтверджується матеріалами публікацій, зокрема:

1. Солодовнікова А. Літературний портрет Михайла Грушевського // *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (25–27 квітня 2023 року). Філологічний факультет. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С. 221 – 222.*

2. Солодовнікова А. Актуальні проблеми сьогодення у повісті М. Грушевського «Чужі й свої» // *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (16-18 квітня 2024 року). Філологічний факультет. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. С. 175 – 176.*

3. Солодовнікова А. Питання української мови в педагогічних ідеях М. Грушевського// *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (12-15 травня 2025 року). Філологічний факультет. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2025. С. 241 – 243.*

Структура роботи. Відповідно до мети і завдань робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури, який налічує 85 джерел. Загальний обсяг роботи – 80 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ОСВІТНЬО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ М. ГРУШЕВСЬКОГО

1.1. Педагогічні ідеї М. Грушевського в контексті збірки наукових статей «Про українську мову і українську школу» («Наша школа», «Шкільна мова», «Законопроект про учення українською мовою»)

Активна педагогічна й просвітницька діяльність М. Грушевського розпочалась у 1894 р., після прибуття вченого до Галичини, де згодом його обрали на посаду професора Львівського університету. Наукові статті, які автор присвятив педагогічній тематиці, були опубліковані у періодичних виданнях, таких як: «Село», «Український вісник», «Українське життя», «Наша школа» (періодичне друковане видання товариства українських педагогів «Учительська громада», яке створено 1908 р.), «Діло», «Літературно-науковий вісник».

У 1909 р. в газеті «Село» М. Грушевський опублікував низку статей, які згодом (1912 р.) перевидали окремим збірником, що мав назву «Про українську мову і українську школу». У передмові автор писав таке: «В сій книжечці зібрав я статі про українську мову і шкільну науку чи освіту, друкував у газеті «Село» в роках 1909 і 1910, головню для читачів селян. Чей стане в потребі. Питання сї – про українську мову, школу й освіту, не порішені в Росії досі, і довго ще про них прийдесть ся змагати ся й спорити ся, тож і гадки та звістки, подані в сих статтях, можуть придати ся і сьому ділу послужити. Правда, статі сї писані з ріжних нагод і часом до тої самої справи і по кілька раз вертаю ся, та тямущому чоловікови се не зашкодить. Такі нагоди повторяють ся і і певно будуть повторяти ся, і сказане з їх приводу не раз матиме свою силу (правопис подаємо в авторській реакції. – А. С.)» [31, с. 1].

Текст статті «Наша школа» (1909 р.) висвітлював тогочасну проблему шкільництва. За М. Грушевським, взаємозв'язок школи з літературою, оточенням та вихованням учнів, впливав на формування інтелектуального середовища майбутніх поколінь; незважаючи на те, що самоосвіта – це

невід'ємний елемент навчання, ще й школа закладала культурний фундамент учнів. Автор запевняв, що заклади освіти повинні зазнати реформування, бо відігравали в дитячій свідомості більш ніж дидактичну роль: там навчали дітей діяти, критично мислити, адаптуватися до вимог та викликів життя.

Як історик, М. Грушевський розглядав термін «національна ідентичність» крізь призму минулого досвіду нашого народу. Втрата народної школи й підміна її чужими моделями в XVIII-XIX ст. стала великим ударом по культурно-громадському житті народу, саме тому «...сотворения національної школи являється одною з найсильніших запорук національного відродження» [44, с. 69]. Причиною занепаду української школи, нації та її політичного безсилля, автор називав відсутність української школи. Завдяки порівняльному аналізу освітньої ситуації (до та після втрати національної школи) письменник зміг довести, що українці почали поступатися іншим народам у всіх сферах життя, тому й зростав високий рівень неписьменності, зменшувалося число учнів в школах.

Варто звернути увагу на ще один факт: не тільки статистичні показники відображали незадовільну ситуацію в освіті. Невід'ємним наслідком такої політики стала духовна спустошеність українського населення, котре перебувало під впливом чужомовного середовища. Це призводило до внутрішнього роздвоєння та культурної дезорієнтації народу.

Люди почали розуміти, що школа повинна бути національною, а тому власними коштами відкривали бурси, приватні школи; друком почала виходити періодична преса. Цікаво, що М. Грушевський не стояв осторонь: допомагав з відкриттям приватної вчительської семінарії в Коломиї, української гімназії в Тернополі та Станіславові; в Києві він заснував школу імені С. Грушевського – свого батька (автора «Первой учебной книги церковно-славянского языка»), котрий надихнув, ще тоді юнака Михайла, зайнятися наукою та письменництвом, «...під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського – мови, пісні, традицій, в мені рано

збудилося й усвідомилося національне українське почуття, підтримуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну» [23, с. 26].

У 1908 р. М. Грушевський був задіяний у відкритті товариства «Учительська громада», метою якого була консолідація педагогічної спільноти, дослідження методологічного компоненту навчання, сприяння його націоналізації та створення власного періодичного видання. За задумом вченого, тут вчителі могли б ділитися розробками уроків, обмінюватися досвідом з іншими педагогами, аналізувати свої переваги та недоліки. Таке видання повинно було стати майданчиком для спілкування між учнями, батьками, педагогами та суспільством. Слід наголосити на тому, що в концепції Нової української школи таку взаємодію ми називаємо «педагогікою партнерства».

Стаття «Шкільна мова» (1912 р.) – це тривожні роздуми М. Грушевського про сільську освіту на теренах нашої держави. Критично недостатня кількість шкільних закладів послаблювала інтелектуальний потенціал українського народу: низький рівень засвоєння знань навіть сприяв забуванню читання та письма.

Така обтяжлива ситуація була спричинена відсутністю фінансування та уваги до проблем освіти, але, все ж таки, головною перешкодою стало мовне питання. Дітей навчали російською мовою, хоча вони її або зовсім не розуміли, або сприймали частково (бо в побуті розмовляли українською). М. Грушевський самостійно вивів елементарне педагогічне правило: «Вчити добре можна тільки такою мовою, котру ученики добре знають і розуміють. Се кожний тямить і розуміє, і таке правило в шкільній науці, що вчити треба ученика мовою для нього зрозумілою. А в народній школі на Україні не так» [44, с. 382]. Викладання чужою мовою уповільнювало процес навчання та створювало бар'єр між учнями та вчителями.

Адміністрація сіл розповсюджувала хибну інформацію про те, що українські діти розуміють російську, а їх батьки, мовляв, проти викладання рідною для них мовою. М. Грушевський закликав суспільство відстоювати своє

право на освіту українською мовою та руйнувати стереотипи про байдужість населення до власного майбутнього. Зазначимо, що це надзвичайно важливе впровадження в народну школу М. Грушевського, бо й на сьогодні однією з ключових компетентностей Нової української школи (НУШ) є спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами.

Розглянемо статтю «Законопроект про учення українською мовою». Науковець прагнув висвітлити актуальні педагогічні проблеми крізь призму ухвалених законів (про впровадження української мови в навчання), підкреслюючи нерозривний зв'язок між освітою та юриспруденцією.

У березні 1908 р. депутати Державної Думи (священнослужителі та представники селянства з України) звернулися із законодавчою ініціативою, що була пов'язана з організацією навчання у національних школах на українських землях. Законопроект мав такі ключові положення:

- відкриття шкіл з обов'язковим вивченням української мови (в україномовних регіонах);
- адаптація підручників до культурного середовища та мовних потреб українських учнів.

У пояснювальній записці автори законопроекту розглянули низку аргументів, що стали вагомими в обґрунтуванні системної кризи в освіті, яку спричинила відсутність належного реагування адміністрацією шкіл. Статистичні дані, що наводив М. Грушевський у статті, свідчать про те, що рівень писемності українців був удвічі нижчим, ніж у країн-сусідів, в окремих губерніях освіченим був лише кожен десятий, а подекуди – кожен п'ятий. Така тенденція для науковця стала справжнім шоком: «Так підупав український народ, такий здатний, спосібний з природи своєї, що колись далеко вище своєю освітою стояв від народу великоруського (московського) та дивував сторонніх людей своєю освітою й охотою до книжки та науки» [44, с. 383].

Відомі українські письменники середини XIX ст. зробили внесок у сферу освіти і видавали підручники українською мовою: М. Костомаров був ініціатором збору коштів на публікацію українських підручників, П. Куліш

створив дві граматики, а Т. Шевченко – буквар. Розуміємо, що зусилля письменників нейтралізувалися урядовими заборонами й українська мова не використовувалася в навчальному процесі.

«Освітня політика» гальмувала інтелектуальний розвиток учнів, формувала в дитячій свідомості внутрішній мовний конфлікт та віддаляла їх від рідної мови та культури. Так з'явився новий термін, введений М. Грушевським: учні «без язика» – це діти, що не могли вивчити російську мову і відставали від засвоєння рідної (бо завжди чули, що українська мова – мужицька говірка).

У 1905 р. Комітет міністрів Російської імперії визнав, що українська мова зазнає утисків і всі заборони її використання в різних сферах життя заважають культурному зростанню українського народу.

А у 1907 р. з ініціативи духовенства Подільської єпархії Синод дозволив використовувати українську мову в сільських школах, розробляти підручники для її вивчення, викладати рідну мову в педагогічних училищах для підготовки вчителів початкових класів.

1.2. Погляди вченого на прикладі публікацій «Українське письменство», «Не порозумнішали», «Не дозволяти»

Стаття «Українське письменство» була опублікована 1909 р. у періодичному виданні під назвою «Село». Метою публікації стало прагнення письменника пролити світло на походження української мови, яка має літературну та наукову традицію, а, отже, могла використовуватися вчителями як повноцінна мова навчання.

М. Грушевський сповіщав читачів газети «Село» про те, що комісія з питань народної освіти визнавала доцільність викладання в школах рідною мовою лише в тому випадку, якщо вона мала розвинене письменство та літературу. Автор порівнював нове положення із колишньою практикою російської політики, яка не ставила під сумнів потребу в освіті для маленьких народів, що проживали на Кавказі. Вони не мали власної писемної традиції, але російські чиновники укладали для них підручники, азбуки, перекладали Святе Письмо. Така риторика росіян, за М. Грушевським, – це лицемірство: якщо

можна було розвивати освіту з нуля для найменших етносів, то ставиться під сумнів потреба у викладанні рідної мови для мільйонів українців...

Письменник зауважував, що ми – українці – «...маємо [культуру, традиції, писемність] панове депутати, досить маємо, і не з учорашнього дня. Триста літ з верхом минуло з того часу, як наші предки, побачивши, як наш нарід пропадає в темноті, без школи, без книги, заходилися просвічати його мовою рідною, зрозумілою, народною» [44, с. 385].

Ще з XVII ст. українські просвітники розпочали переклади церковних книг «простою народною мовою», складали нею вірші тощо. З XVIII ст. українська мова активно використовувалася в поезії, драматургії, прозі.

М. Грушевський перераховував видатних діячів, котрими й досі пишається наш народ: І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, Марко Вовчок, Ю. Федькович, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, В. Стефаник, В. Винниченко, І. Франко, Леся Українка, І. Самійленко, О. Олесь, Г. Чупринка, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Старицький тощо. Вони здобули визнання не лише в межах своєї держави, а й за її кордонами: їх творчу спадщину перекладали різними мовами, її вивчали у школах; вони створювали граматики, словники, українські наукові товариства, друкували підручники, газети, журнали; 1848 р. у Львові були створені кафедри української мови та літератури, згодом у Чернівцях та Кракові (гуманітарні, правничі та теологічні дисципліни викладали українською мовою); з'являлися гімназії, приватні та державні школи з українською мовою викладання у Львові, Тернополі, Чернівцях, Коломиї, Вижниці, Кіцмані. Автор підкреслював, що в Росії, хоч із запізненням, але дозволили проповіді та видання книжок та газет українською мовою, лише питання україномовної школи досить довгий час залишалося нерозв'язаним.

Стаття «Не порозумнішали» з'явилася на шпальтах газети «Село» в 1909 р., у якій М. Грушевський порушував питання освіти, покликаючись на тогочасну дискусію у Державній Думі щодо української школи та мовних

потреб народу. І хоч комісія з питань освіти формально визнавала потребу навчання дітей рідною мовою, та при цьому викреслила українську з переліку таких мов. Коли один із членів комісії запропонував застосувати ці принципи й на сільську школу, то більшість відмовилися, аргументуючи це тим, що українська мова – лише діалект російської, а тому не має права використовуватися у шкільному навчанні. Вчений цитує єпископа Євлогія з Холмщини, котрий, незважаючи на наслідки відсутності української освіти (через масову полонізацію місцевого населення), пропагував таку ідею: російські піддані повинні володіти державною мовою, а от, наприклад, українці та білоруси не потребують своєї мови, адже хочуть (!) розмовляти та вчитись російською.

Вчений порівнював становище Галичини, де українці змогли зберегти і розвинути культуру (завдяки доступу до освіти рідною мовою) та Холмщини, де такого права не було; там громади занепадали. Автор наводить риторичне запитання: навіть якщо Холмщина буде адміністративно відділена від Польщі, який у цьому сенс, якщо народ і далі не буде мати можливості навчатися українською?

За М. Грушевським, одвічна теза про близькість української та російської мов не повинна була ставати причиною відмови народу навчатися своєю мовою, навпаки, білоруси та українці зробили значний внесок у розвиток імперії, стали найтісніше пов'язані із російською «культурою». Ці народи долучилися до розбудови держави, збагатили його «письменство», а їм відмовляли у правах, які мають інші народи.

Ще в 1905 р. Комітет міністрів визнав, що мовні заборони не давали українцям вийти з освітнього занепаду, і навіть через кілька років заперечували факт існування української мови як самостійної.

Висновком став емоційний заклик М. Грушевського до читачів: українська мова – не «мужицьке наріччя». Ця мова вже давно функціонувала в усіх сферах життя: від початкової школи аж до університету; її вивчали, нею видавали книги, викладали науку. Це означає, що нею послуговувалися десятки

мільйонів людей, тому «...то треба, щоб тою мовою і вчили в школі, і щоб в суді нею можна було розмовляти, чи прошеніє написати, щоб селянинові не тратитися останньою копійкою на адвоката» [44, с. 389].

Стаття «Не дозволяти» була опублікована 1910 р. у газеті «Село». Текст статті був написаний М. Грушевським під враженням від рішення профільної комісії: законопроект про використання української мови та відкриття освітніх закладів для національних меншин було відхилено. Депутат із Києва наполягав на необхідності викладання рідною мовою на українських землях, посилаючись на принцип рівності – інші народи мали право на освіту, але не українці та білоруси. Їм, як і раніше, дозволяли навчатися тільки тією мовою, що їм не природна, витрачаючи роки на освіту, яка не давала результатів.

Ще одним наболілим моментом нашої історії, на думку М. Грушевського, стало те, що прихильники російської мови у школах вказували на «байдужість» українських селян щодо цього питання: говорили про депутатів, котрі не наполягали на впровадженні української мови в освіту, що нібито свідчило про відсутність «запиту». Така маніпуляція, коли думку народу навмисно перекручували на користь колоніальної політики, вражала вченого найбільше.

1.3. Проблема освіти у статтях «Колишня освіта і теперішня темнота», «Шкільна справа в Галичині», «За український університет»

Стаття «Колишня освіта і теперішня темнота» вперше опублікована в 1909 р. Ще за часів гетьманування Б. Хмельницького, українськими землями мандрував сирієць Павло Алеппський. Він задокументував усе побачене, бо був дуже вражений українським життям: Україна, нещодавно звільнена від польської влади, жила вільно та самостійно, на противагу його батьківщини Сирії, що страждала від турецького гніту. Він був здивований тим, що селяни могли самостійно обирати священників, учителів, розпоряджалися землею, дбали про бідних та сиріт; майже в кожному селі, де діти (навіть дівчата!) навчалися українською мовою. У порівнянні зі споконвічними сусідами, український народ вирізнявся високим рівнем освіченості, гнучкістю мислення;

завдяки українським діячам на московських теренах будували школи, бібліотеки; займалися педагогічною, письменницькою та видавничою діяльністю – все це було створено руками українців.

Однак за кілька століть все кардинально змінилося: Україна, що була освітнім лідером, перетворилася на один із найменш освічених регіонів імперії, люди рідко працювали у сфері освіти та торгівлі, натомість переважно виконували важку фізичну роботу. Хоч українська земля була родючою, її населення жило в умовах матеріальної скрути, але М. Грушевський вірив, що зміни будуть «...і наш нарід не іншою дорогою виб'ється з теперішніх злиднів, як тільки тримаючися свого, поширюючи освіту на рідній мові, а з освітою доходить і всякого ладу і права» [44, с. 390].

Інша стаття «Шкільна справа в Галичині» була опублікована М. Грушевським у 1910 р. Щороку шкільна рада Галичини розглядала питання народної освіти в регіоні та публікувала звіт про свою діяльність. Саме так здійснювався аналіз освітньої ситуації краю, однак ми не можемо його вважати достовірним, бо один головний аспект свідомо замовчувався – напружені відносини між українською та польською громадами. Як адміністрація, так і управління освітою зосереджувалися у руках поляків, а тому ця звітність мала тенденцію до однобічності; статистичні дані в публікаціях шкільної ради суттєво відрізнялися від реального становища речей.

Згідно зі звітом 1908 р. кількість українських шкіл (однокласні та двокласні) у Галичині зросла на 41, а польських – на 92. Через брак учителів та приміщень, навчання в українських школах часто не проводилося належним чином.

Коли громада намагалася відкрити школу вищого типу, то все блокувалося адміністрацією. Місцева влада наполегливо радила перетворити українську школу на польську, часто створюючи тиск на населення. Якість навчального процесу знижувалася ще й тому, що більшість викладачів української мови були носіями польської. Населення змушували вивчати польську мову, хоча за законом вона була факультативною.

Громада Галичини згуртувалася і наполягала на створенні окремої української шкільної ради (незалежної від польської), аби захистити свої права. Вони вимагали не призначати поляків на посаду вчителя української мови, припинити адміністративний тиск на українські громади з метою відкриття польських шкіл, бо «...порозуміли галицькі українці, яке велике діло, щоб народ мав школу добру на своїй рідній мові – без сього не може бути він просвіченим, заможним, щасливим. І через се завзято борються за школу і просвіту на своїй рідній, українській мові» [44, с. 394].

У статті «За український університет», опублікованій в газеті «Село» 1910 р., йдеться про те, що українці на теренах Російської імперії виборювали право на народну школу з викладанням рідною мовою. Однак в Галичині українці просували набагато масштабнішу ціль: заснування повноцінного українського університету, де б навчання велося українською і працювали українські професори. В момент лібералізації Державна Дума почала готувати законодавчу ініціативу щодо створення українських кафедр (мови, історії, права), але такі спроби швидко згорнули: викладання українською мовою взагалі заборонили, а українські депутати втратили можливість впливати на державну політику. В цей момент питання університету відійшло на другий план, тоді українці намагалися зберегти хоча б можливість навчання рідною мовою в початковій школі.

У Галичині, де вже використовували українську і в початковій, і в середніх школах, громадськість сконцентровувалась на створенні українського університету у Львові. Через недостатню кількість українських кадрів у 1860 р. більшість викладацьких посад обіймали поляки, другі ж, отримавши контроль над університетом, поступово намагалися не допустити, щоб там працювали українці та офіційно визнавали навчальний заклад польським.

У 1870 р. залишилося лише декілька українських кафедр, відтак українці почали вимагати створення окремого університету, а тому, на думку М. Грушевського, боротьба за український університет стала не просто освітньою вимогою, а символом національної гідності і «...мабуть, недалекий

той час, коли [влада] таки згодиться, бо дуже українці напірають – завзялися за свій університет дуже і не заспокоються, поки свого не здобудуть» [44, с. 396].

1.4. Мовне питання у публікаціях «Промовили», «Мова українська і руська», «Мова панська і мужицька», «Наша школа»

У статті «Промовили», що побачила світ 1910 р. в газеті «Село», М. Грушевський поділяв велику радість українців. У волинському селі Теслугів (сучасна Рівненська обл.) селяни звернулися до влади з клопотанням про відкриття навчальних закладів з рідною мовою викладання, замість існуючих на той час церковнопарафіяльних шкіл. Ця подія викликала великий резонанс: такий вчинок помітили і підтримали українці по всій країні, адже люди зрозуміли, що потрібно забезпечувати навчання рідною мовою – це мало стати поштовхом до ефективного засвоєння знань, кращого розуміння мови.

Реальність була незмінною, бо голос сільського населення часто ігнорували. У переважній більшості випадків люди мовчали через недовіру, страх, або просто звичку до байдужості. М. Грушевський наголошував на тому, що саме таке мовчання використовувалося противниками українізації освіти і ставало залізним аргументом в багатьох дискусіях.

Приклад жителів с. Теслугів став винятком. Таких ініціатив повинно було бути значно більше, щоб більше ніхто не зміг говорити неправду від імені народу, бо «воно хоч і кажуть, що слово – то срібло, а мовчанка – золото, однак, се не завжди буває правда. Недурно і так кажуть: теля не реве, корова не чує. Поки селяни самі про свої потреби і бажання не говорять, хто буде за них одгадувати? [44, с. 397].

Натомість у статті «Мова українська і руська» (газета «Село», 1910) М. Грушевський проаналізував питання, які часто перекирували у суспільстві:

1. Чи українська мова є штучною і вигадана нещодавно?
2. Чи здатна російська мова повністю використовуватися українцями, роблячи їх національну мову необов'язковою?

Видатний історик М. Грушевський розглядає українську як мову, що має давнє коріння. Тексти, створені ще за часів Ярослава Мудрого, стають яскравим

прикладом того, як чітко відбувалося розмежування між мовними елементами, що побутували на українських землях, і тими, що поширювалися на півночі. В писання церковнослов'янською вплітали елементи живої мови – вже тоді «говірка» вирізнялася серед інших.

Через багато років, коли українські землі були під польським, а згодом під контролем Московії, почалась активна русифікація (в часи підпорядкування української церкви Московському патріархату): вводилися цензурні обмеження, обмежувалося книгодрукування українською мовою, а школи переходили на викладання російською. М. Грушевський згадує заборони 1863 та 1876 рр., які фактично відмінили українське книговидання. Ці заборони були скасовані аж в 1906 р.

Академія наук робила такі висновки щодо наведених вище заборон:

- існування і розвиток української літературної мови – це закономірне і природне явище;
- потреба української мови залишалася актуальною навіть за умов заборон, і її розвиток не припинявся;
- політика обмежень завдавала серйозної шкоди українській культурі, освіті та поступу загалом.

М. Грушевський підводив читачів до думки, що навіть у межах імперських вищих інстанцій знаходилися фахові, а головне неупереджені оцінки, що підтверджували природність існування української мови та заперечували спроби її дискредитації: «Велико важать сі виводи російських учених против всяких видумок на українське слово і українство. Сміло можна посилатися на них, коли приходить ся споритися з сими видумками» [44, с. 406].

У статті «Мова панська і мужицька» (газета «Село», 1909) М. Грушевський ставив під сумнів поширену думку про те, що селяни висловлювали супротив щодо викладання українською мовою в школах. Автор пояснював, що менша частина людей мовчала, бо мала страх відрізнятись від думки «своїх». Статистика, що проводилася в різних населених пунктах,

показувала майже одноголосний результат: 90% селян твердо виступали за шкільне навчання українською мовою.

Критики часто маніпулювали свідомістю людей, називаючи українську чужою, ніби такою мовою дітей не навчити, бо вона гірша, однак М. Грушевський спростовував цю думку, адже рідна мова – це не бар'єр, а фундамент. Учні, котрі досконало засвоювали українську, краще сприймали навіть російську: «А тут же під боком наші брати – українці в Галичині з тою мужицькою мовою всяку науку проходять. Чи в гімназії, чи в семінарії учительській, чи в університеті: вчать по-українськи, українською мовою. І не шкодить те їм, що вона, мовляв, мова мужицька» [44, с. 408].

Відтак у статті «Наша школа», що була опублікована в однойменному журналі 1909 р. М. Грушевський ставав на захист національної школи й намагався пояснити читачам, що школа для учнів ставала не просто місцем навчання, а міцною основою, на якій ґрунтувалася духовна сутність майбутнього покоління. Якщо питання освіти не знаходило відгуку в сім'ях, громаді, літературі, то воно починало втрачати свою силу; коли школа працювала злагоджено, мала сучасну програму, педагогічний підхід, тоді вона формувала освічених та відповідальних учнів і громадян.

Втрата національної школи в XVIII-XIX ст. стала провідним чинником культурного та національного занепаду, а тому її відновлення стало не просто питанням якості освіти, а нагальним завданням збереження національної ідентичності українців. Навіть порівняльна статистика становища України з іншими народами підтверджувала цей тезис: там, де зберігалось викладання рідною мовою, люди мали кращі перспективи розвитку, а там, де не було – спостерігалось соціально-економічне відставання та високий рівень неписьменності.

У Галичині українська школа була хоч і слабкою, проте вона існувала й доводила свою ефективність, коли в Росії національна школа залишалася лише декларацією. Формально заборони на українську мову було скасовано, але на практиці реформа не була розпочата. Зміни в системі освіти були необхідні:

потрібен був системний розвиток школи, спрямований на реальні потреби українського народу.

Висновки до розділу 1

Отже, в першому розділі ми розглянули збірку наукових статей «Про українську мову і українську школу», присвячених стану тогочасних шкіл та педагогічним ідеям М. Грушевського. Ці статті охопили проблему національної школи, становлення учня як інтелектуальної особистості, котра використовує ресурси школи та займається самоосвітою.

Дізналися, що М. Грушевський був активним діячем у колах інтелігенції, що займалася реформуванням освіти та став одним із засновників товариства «Учительська громада».

Окреслили незадовільний стан освіти в українських селах, його причини та наслідки для суспільства. Зазначили, що тогочасні педагогічні ідеї М. Грушевського перегукуються із сучасними компетентностями НУШ.

М. Грушевський висвітлював основні положення закону про організацію навчання в народних школах, вперше заговорив про занепад освіти через байдужість верхівки сіл.

Розглянули початок дискусій про істинне походження української мови і можливість викладання нею у народних школах. Вчений наголошував на незаперечному факті: чимало письменників писали та видавали твори українською мовою, а тому ця мова мала свою історію й традицію.

М. Грушевський відзначав те, що українська та російська мови зовсім не подібні між собою, а мовні заборони лише погіршували становище першої.

Підкреслили думки письменника про несправедливість російської політики щодо української мови у народних школах та необхідності освіти рідною мовою, бо недооцінка культурних і мовних потреб народу порушувала права українців.

РОЗДІЛ 2

«ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ» – ВИДАТНА ПРАЦЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО У КОНТЕКСТІ МЕТОДИКИ ЇЇ ВИВЧЕННЯ

2.1. Історія написання праці. Календарно-обрядова та дружинна поезія на уроках української літератури

М. Грушевський почав працювати над своїм ґрунтовним дослідженням під назвою «Історія української літератури» в 1920 р. у період еміграції (перші томи були опубліковані у Львові 1923 р.), і ці книги охоплювали період з найдавніших часів.

Звертаючись до читачів у передмові, М. Грушевський розповідав про свій задум таке: написати книгу в історико-літературному напрямку було мрією життя письменника, бо, незважаючи на те, що він історик, українська та світова література цікавила його не менше. Попри те, що у коло зацікавлень вченого входила архівна та публікаційна робота, література ж натомість найбільше притягувала його дослідницький інтерес. М. Грушевський уважно стежив за її розвитком, складав бібліографії, реферував твори й найдосконаліші відбирав для власної бібліотеки.

Плануючи вектор викладання української літератури, М. Грушевський також додавав огляди різних епох, щоб продемонструвати найкращі зразки белетристики як важливий соціокультурний чинник формування суспільного життя народу.

Війна частково перервала письменницькі плани М. Грушевського, тому робота над окремою розвідкою про поступ української літератури продовжилася вдома, а згодом вже на засланні. Конспект праці згорів під час пожежі у Києві 1918 р. в будинку автора. Незважаючи на перешкоди, М. Грушевський опублікував «Історію української літератури» та наголошував на тому, що не намагався створити підручник з «просто фактами», навпаки, книга мала пробудити в читачеві живий інтерес до літератури, викликати почуття, занурити в роздуми.

Досвідчений погляд автора, що протягом життя складався із власних та чужих спостережень, фольклорних та світових зразків, став «запрошенням» до спільного розуміння, критичного аналізу літератури як провідного інструменту пізнання національного духу.

У шкільних підручниках для п'ятикласників інформацію про зародження української літератури зазвичай подають узагальнено та у спрощеній формі. Учні знайомляться з первісним мистецтвом, появою міфів, казок і легенд, а головний акцент автори роблять на тому, що усна народна творчість виникла як спосіб пояснення світу та передавалася з уст в уста. Це формує тільки базове уявлення, але не дає цілісного розуміння складності та багатшаровості цього процесу. Натомість розглянемо концепцію М. Грушевського, котрий показував, що історія літератури – це «безперервна пісня народу», де кожне слово розповідає про життя людей у різні епохи.

Цікаво, що розвиток словесної форми мистецтва був нерозривно пов'язаний з ритмом. Ритм у житті селян був як елементом забави, так і способом виплеснути енергію: спільні співи й танці під час важкої праці перетворювалися на справжній ритуал. Люди вірили, що ритм має магічну силу, бо, за повір'ями, допомагає у полюванні, збиранні урожаю, закликанні гарної погоди та навіть в успішній битві. Поступово, коли слово почало виступати самостійно і набирало своєї форми і краси, воно стало поезією, але ще не супроводжуваною музикою, а утвореною ритмом, фразою та образом.

Паралельно з розвитком ритмічної поезії з'являлась прозова оповідь, що була сповнена казкових сюжетів, пригод і тотемних образів. Починаючи з простих, часто безцільних розповідей, слово переростало в буденний звичай абстрактного оповідання. Оповідачі ставали імпровізаторами: їхні ораторські здібності спонукали слухачів до перших спроб інтерпретації такого виду мистецтва.

У контексті родових громад панував колективізм: поезія побутувала в усній формі без підкресленого авторства. З появою економічної нерівності та диференціації соціальних ролей (воїни-вожді-священнослужителі) з'являвся

запит на нову поезію: історії про героїчні подвиги предків, прославляння, релігію тощо.

Так звана «народна» словесність була усною, адаптованою до місцевих форм, її пов'язували з повсякденністю. Основою ставали старі образи, які зливалися з новими мотивами, перетворюючись в різновиди народної пісні. Такі зразки не потрапляли ні до шкіл, ні до книг; вони виформовували масову свідомість, підтримували загальну традицію, тоді як «елітна» була фундаментом освіти й державної ідеології.

Для п'ятого класу пропонуємо графічну схему «Кошик А/Кошик Б», яка допоможе учням розмежовувати народну та книжну словесність київської доби. На її основі вчитель може організувати інтерактивні вправи, наприклад, вправа «Поясни свій вибір». Учні по черзі тягнуть картку й мають одним-двома реченнями пояснити, чому цей жанр належить саме до народної/книжної словесності.

За М. Грушевським, календарно-обрядова поезія зберігалася насамперед через те, що передавалася з уст в уста підлітками – спільнотою, що була поза суворим контролем церкви чи держави.

У підручниках для шестикласників автори підкреслюють аграрний характер життя предків, наголошують на язичницьких віруваннях (Ярило, Дажбог, Сварог), докладно знайомлять з колядками та щедрівками. Але найцікавішими в календарно-обрядовій поезії для письменника були весняний та літній цикли.

Весняний цикл вражав багатством цікавого матеріалу: хороводи, діалоги, забави, пісні тощо. За словами М. Грушевського, люди, котрі водили хороводи, «керували» природою через ритми, рухи, слово, начебто, впливали на ріст рослин, розмноження тварин.

Літній цикл доповнював календарно-обрядову поезію величністю свят:

1. свято «роз» – приблизно 23 травня, святкування початку літа;
2. свято Русалій – свято Трійці мало поминальний, але святковий характер;
3. купальські ігрища – пов'язані зі святом Івана Хрестителя (24 червня); виготовляли та нищили фігури Купала, Марени;
4. св. Курика (Володимира) – свято вітру, «...сесь день святкує ся задля вітру: можна все робити, лиш коло сіна ні коло оборога, бо вітер геть порозмітує» [25, с. 170];
5. громові свята (Гавриїла, Іллі, Анни, Пантелеймона) – возвеличення охоронців врожаю від природних стихій: бурі, блискавки, вітру;
6. зав'язування борода – зав'язували останню купину збіжжя стрічками, супроводжувалося заклинаннями на хороший урожай;
7. яблучний та медовий спас завершував аграрний цикл.

Для учнів шостого класу пропонуємо створення колажу «Життєвий ритм». Учні малюють на ватмані кожну пору року, розміщують всі свята та обряди, якими вони супроводжуються. Потім вони мають пояснити, що означав кожен обряд: які сили природи люди намагалися задобрити, як святкування допомагало захищати врожай і людей. Колаж можна оживити, виконуючи короткі пісні обраного циклу (веснянки з хороводами, стрибки через вогнище на Купала тощо). Так діти будуть вбачати в обрядах логіку та закономірність,

яку можна порівняти з постійним циклом природи, і зрозуміють, як календарно-обрядові пісні поєднувалися з життям і працею людей.

Замовляння, молитви та закляття – це збережені пережитки колективних магічних обрядів, які втратили загальнонародне поширення, але продовжили жити в індивідуальній практиці народу.

Голосіння за своєю структурою часто поставали у вигляді речитативних віршів, що перетворювалися на мелодійні композиції з емоційним змістом: ритміка була не стабільною, тому варіативність мотивів надавала цим текстам високого художнього значення. Голосіння мали універсальне застосування, бо виконувались і в побуті, і в ритуальних практиках, і навіть у випадку стихійного лиха, а ще передавались у спадок. За первісними переконаннями східних слов'ян, смерть – це не природне явище, а результат злого впливу духів, чужинців, ворогів.

Робочі пісні не тільки полегшували фізичне навантаження, а й виконували сакральну функцію: словесно впливали на успіх праці, демонструючи віру в магічну силу ритму й слова. В таких піснях спостерігалися архаїчні елементи, бо вони зберігали сліди первісних вірувань ще з доби поміщицького господарювання.

Робочі пісні та голосіння репрезентували важливу частину усної народної словесності, вони стали живою пам'яттю народу, адже були ключем розуміння психологічних, культурних і магічно-ритуальних аспектів народної традиції. Цей блок інформації не вивчають у шкільному курсі української літератури, тому пропонуємо таблицю для самостійного ознайомлення учнів.

Вид народної словесності	Особливості	Функції
Молитви	Звернення до вищих сил, повтори, ритмічність, усна форма	Духовна підтримка, прохання про здоров'я, добробут, захист від зла
Закляття	Формули, часто короткі,	Захист від хвороб, лихих

	ритмічні, містять «магічні» слова	людей, вплив на природу чи долю
Замовляння	Спеціальні слова, що часто виконувалися при ритуалах	Лікувальна або обрядова дія, заклик до сил природи чи предків
Робочі пісні	Ритмічні, часто з повторюваними рядками, співали під час праці	Координація роботи, підняття настрою, підтримка колективної праці

Дружинна поезія – це особливий пласт традиційних форм усної словесності. Тут на противагу побуту і родинного життя, висвітлювалися теми захисту, війни, сили та збройного протистояння. Зміна соціального устрою тягнула за собою зміну сюжетів та образів, а тому часто привертала до себе увагу. Це дозволило зберегти дружинну поезію в літописах, хроніках, героїчних повістях. Найяскравіший приклад – це «Слово о полку Ігоревім». В цьому класі учням для вивчення пропонують козацькі пісні. Думки М. Грушевського можна використати для такого обговорення: «Як козацькі пісні зберегли традиції дружинної поезії?».

Поезія подружжя. Досліджуючи праці про поезію подружжя О. Потебні, М. Грушевський помітив глибокий зв'язок мотиву військових подвигів із сватанням і весіллям в народній традиції. Ці два мотиви стали складовими однієї нарації, бо люди порівнювали «завоювання» дівчини з перемогою у війні. Обрядовість козацької культури зберігала конфлікт між воєнною свободою та родинною дисципліною; подвійна мораль, де козак спочатку міг бути вільним у любовних зв'язках, а потім зобов'язаний бути вірним чоловіком.

Прикметно те, що у весільній традиції М. Грушевський помічав сліди дохристиянської ритуальності: символи дерева (райське дерево), води (очищення і народження), вогню (перехід та захист), хліба (економічний зв'язок) – це все архетипи.

Весільні традиції акумулювали в собі велику кількість культурних мотивів, але саме стосунки до шлюбу між хлопцями та дівчатами об'єднували різні елементи обрядовості. Елементи «зваби» раніше були і в різдвяному циклі поезій, часто навіть у весняних та літніх. Сучасні веснянки та гаївки – це залишки молодіжних «сходин», що були архаїчними формами дошлюбних знайомств.

М. Грушевський розглядав вплив дівоцької та парубоцької громад на розширення тем у пласті поезії подружжя. Такі громади влаштовували «сходини», де відбувалися співи, ігри, танці, що символізували свідоме «зведення» пар. Цей акт був попереднім етапом взяття шлюбу: вільні стосунки у межах таких громад були нормою, але пізніше, коли поширилася моногамність та християнська мораль, ці громади почали поступово зникати.

Стояло світило зірочок чотири,
 А з того деревця роблено комірку –
 Стояло світило місяців чотири,
 А у тій комірці роблено кроватьку –
 Стояло світило зірочок чотири,
 На тій кроватці дівочки спали – ... місяців чотири,
 Дівочки спали – пісеньки співали –
 ... зірочок чотири [25, с. 286].
 Тут: зірочки – дівчата, місяці – хлопці.

Хоч еволюція весілля (колективне – племінне – відкрите – моногамне) мала вплив на старі еротичні мотиви, але пісенні образи та символи продовжували зберігати свою форму, навіть коли давні обрядові практики потроху зникали.

Поезію кохання вивчають у дев'ятому класі, але можемо залучити й роздуми М. Грушевського. Пропонуємо для розгляду таку схему:

2.2. Креативні підходи до вивчення усної, писемної та богослужбової словесності

Попри багатство і різноманіття стародавньої епічної творчості, її зразки дійшли до нас фрагментарно. Головною причиною стала втрата зв'язку між архетипами та новими культурними формами. Тому, щоб зберегти такий пласт літератури, з'являлися люди, котрі усіма способами мали зацікавити слухача – оповідачі-забавники.

Усні форми творчості (казки, повісті, новели тощо) за своєю природою були мінливими, тому ритмічні обрядові тексти зазвичай залишалися сталими, а прозові сюжети швидко трансформувалися. М. Грушевський доходив до висновку, що усні твори, що не були використані в якомусь із обрядів (або незафіксовані на письмі), швидко губилися. Пісня, усталена ритмом, служила для збереження давніх мотивів, бо її форма була стійкою і не так часто зазнавала змін, а прозові твори були більш відкритими до нових образів.

Письменник, вивчаючи казки, здійснив власний поділ, але не за темами, а за мотивами: «...казки про звірів; казки про космічні сили; казки про надприродні пригоди («про щастя»); оповідання про подвиги, досягнені людськими здібностями; оповідання демонологічні. Дарма, що всі ці групи – як все в природі – тісно сплітаються між собою: перевага того чи іншого мотиву дає місце певній групі казок в еволюції сеї повісті» [25, с. 330].

Основні ознаки оригінальності української словесної традиції, за твердженням письменника, варто було шукати у пісенному фонді народу. Пісні, що пов'язані з обрядами та побутом, найповніше відображали світогляд нації. Твори дидактичного характеру (балади, сатира, пародії) здебільшого мали запозичені або мандрівні сюжети, тому лише частково могли вважатися автентичними для української культури.

М. Грушевський помічав цікаву деталь: якщо уважно розглядати пісні, що пов'язані із давніми культовими обрядами, то в них часто був не тільки відгомін архаїчних драматичних дій, а й цілком своєрідне художнє бачення побуту. У таких піснях зберігалися сталі поетичні образи, мотиви та символи, які сформувалися під впливом власної творчої традиції та культурних контактів із сусідами. Ці образи, навіть зазнавши переробки, і досі є впізнаваними, бо нагадують про глибину духовної спадщини.

Одним із наскрізних символів таких пісень був образ дерева (напр. дуб, явір, ялина, сосна). Між рядків помічаємо алюзію на райське дерево (дерево життя); в народних піснях дерево було атрибутом весільного обряду, символом родючості або навіть центром, з якого починалося творення світу.

Образ дерева міг супроводжуватися образом птаха (голуб, сокіл), що сидів на гілках дерева, спостерігав за світом або брав участь в його творенні.

Писемна література XI-XIV ст. становила невеликий пласт від усього літературного багатства, адже значна частина тогочасної письмової спадщини належала до ділової або церковної документації. Таку літературу творили невеликі кола освічених людей – інтелігенція.

Багато текстів було втрачено через несприятливі історичні обставини, деякі твори збереглися лише тому, що були вивезені за межі України під час воєн та політичних криз. Чимало рукописів вивозили церковні діячі, котрі подорожували до різних культурних центрів, везучи з собою книги та ікони як дари.

Особливе зацікавлення українськими творами викликали тексти XI ст., коли Київ був духовним і культурним центром Східної Європи. Згодом інтерес до київських творів почав згасати, нові українські тексти рідко розповсюджувалися й часто залишалися у вигляді поодиноких примірників у монастирських сховках. Це спричинило викривлену історичну перспективу: у збереженому корпусі рукописів найбільше представлена доба другої половини XI – початку XII ст. Таке становище літератури створювало ілюзію, нібито саме тоді українське письменство сягнуло свого апогею, а далі швидко занепало. Насправді все було по-іншому: культурне життя продовжувалося й після політичного ослаблення Києва.

Ділові, адміністративні та юридичні документи були майже повністю втрачені. Винятком стала «Руська правда», що в різних редакціях була включена до канонічних збірників.

З-поміж стародавніх книг богослужбова література вирізнялася найбільше. Її цінність була в тому, що такі тексти не можна було довільно змінювати; право вносити якісь зміни мали тільки святі, які, наслідуючи візантійські зразки, могли проявити авторську творчість.

М. Грушевський виділяв найпоширеніші богослужбові книги:

1. апракос;
2. апостол;
3. псалтир;
4. паремійник;
5. мінеї.

Твори для книжного «почитання» – це пласт релігійно-дидактичної літератури, що був створений для індивідуального та колективного читання,

святкових проповідей, читань у монастирях під час трапез чи дозвілля. Вивчення таких творів народ вважав своїм моральним обов'язком. Релігійні тексти (повчання, сказання) створювалися з практичною метою: для висвітлення церковної події, її збереження у пам'яті, без прагнення до художньої досконалості.

Важливе місце в культурному обігу відігравала візантійська антологія «Пчела», що складалася з афоризмів античних авторів. Такі збірники давали можливість цитувати Гомера, Платона, Арістотеля тощо.

За першими дослідженнями М. Грушевського, література Київської Русі поділялася на такі групи пам'яток:

1. юридично-адміністративні пам'ятки (збережені фрагментарно);
2. богослужбові тексти (без можливості внесення авторських правок, але з потужним впливом на розвиток мови та стилю);
3. дидактичні збірники (інтегрували візантійську та античну спадщину, створюючи умови для появи нових зразків літератури).

«Оригінальність» значної частини творів Київської Русі умовна, бо багато з них – це адаптація або парафрази візантійських та болгарських текстів. Походження більшості писемних пам'яток і досі залишається під сумнівом, адже іноді межа між перекладом та оригіналом ставала розмитою (могли редагуватися на власний розсуд).

Дослідники часто дискутували про знищення літературного життя після татарської навали, але М. Грушевський обстоював думку про те, що «...татарське лихоліття не перервало українського життя в його цілому, не погнало його на Московщину, як уявляли собі великоросійські дослідники. Київська доба продовжувалася в галицько-волинській, і в самій Київщині її традиції тримались досить міцно та віджили зараз з тим, як став відживати Київ» [26, с. 58].

Для вивчення теми «Усна, писемна та богослужбова творчість» у ЗЗСО особливу увагу слід приділяти не лише теоретичному поясненню, а й активному залученню учнів до творчого процесу. Пропонуємо креативне

завдання «Мікс минулого і сучасного». Суть завдання полягає у порівнянні традиційних форм словесності з сучасними, у створенні учнями власної інтерпретації текстів. Усну казку можна адаптувати у форматі сучасного подкасту; писемний уривок з літопису – у вигляді блогу, щоденникового запису чи нотатки; богослужбовий текст – у вигляді короткого рефлексивного тексту чи афірмації. У такий спосіб учні навчаються передавати основний зміст та атмосферу оригіналу, водночас застосовуючи сучасні засоби вираження.

2.3. Вивчення книжної літературної творчості Київської Русі: завдання та графічні схеми

Учні восьмого та дев'ятого класу знайомляться з творчістю київського періоду в розділі під назвою «Русь, її культура та письменство». Розглянемо чотири цикли книжної літературної творчості за М. Грушевським: перед'ярославський, київського розквіту, золотий вік староруської літератури і галицько-волинський період.

«Слово про Закон і Благодать» – це перший збережений літературний твір Київської Русі, унікальний зразок майстерності XI ст., що свідчив про високий рівень освіти й духовного життя народу після прийняття християнства. «Слово...» датоване першою половиною XI ст. та написане за правління Ярослава Мудрого.

Автором традиційно вважають митрополита Іларіона, але це не підтверджений факт. Хоч вперше про твір згадано 1839 р., та опублікований він був аж 1844 р. на основі єдиного повного списку з синодальної бібліотеки. До дослідження М. Грушевського, «Слово про Закон і Благодать» не мало цілісного тексту і ґрунтовного літературного аналізу.

Твір вирізнявся ораторською досконалістю, різноманіттям художніх засобів (паралелізми, ритмічні повтори), глибоким змістом і національною тематикою. Автор послідовно викладав ідею переходу від Мойсеевого Закону до Христової благодаті, порівнюючи Старий та Новий завіти через образи Агари (Закон) і Сарри (Благодать). Християнство стало вірою, що принесла світло, яке замінило «тьму ідолопоклонства».

Пропонуємо завдання після опрацювання твору:

Частина тексту	Ознаки	Питання для учнів
Закон (старий порядок, минуле)	Обмеження, жорсткі правила, «тільки для обраних»; віра, де Бог – караючий суддя; історія одного народу	З якими обмеженнями ви стикаєтесь у школі/соціумі? Вони захищають чи заважають?
Благодать (новий простір, християнство як можливість для всіх)	Духовна свобода, рівність народів, віра не тільки в закон, а й у милосердя	Що сьогодні є «благодаттю» для сучасного підлітка? (освіта, свобода слова, інтернет, можливість вибору тощо)
Володимир (реформатор, що змінює духовний шлях країни)	Сміливість робити вибір, перехід до нової культури, об'єднання країни	Хто сьогодні є символом змін? (напр. волонтери, науковці, культурні діячі)
Молитва (бажання миру)	Звернення до Бога з проханням про захист і силу, бажання стабільності та розвитку	Що Я побажаю своїй країні?

Морально-дидактична література доби Київської Русі – це низка повчань і проповідей, що викривали пережитки старої віри і закликали до «оновлення» моральності згідно християнських настанов. У текстах таких проповідей часто зустрічалося засудження авторами змішування християнських молитов з язичницькими обрядами.

Тема пияцтва знаходила відображення в численних повчаннях Феодосія Печерського («О казнях Божих», «Слово о казнях»), бо, наприклад, святкувати, на думку автора, потрібно на славу Божу, а не для тілесного задоволення.

Наступником Феодосія став монах Яков, котрий у посланнях до князя Дмитра давав настанови уникати гніву, розпусти, пияцтва тощо.

Найяскравішим прикладом літературної творчості морально-дидактичного характеру були тексти Володимира Мономаха, що належали до кінця XI – початку XII ст. Важливим документом доби Київської Русі став його лист 1096 року, адресований Олегу Гориславичу. У ньому Володимир Мономах закликав до примирення і вів роздуми про відповідальність перед Богом і людьми.

Пропонуємо графічну схему «Володимир Мономах як...» для кращого розуміння тексту восьмикласниками:

Агіографічні тексти займали особливе місце в традиції народу, бо поєднували в собі й релігійне повчання, й наслідування літературної форми: автори намагалися досягти художньої цілісності, передати читачеві завершену ідею та композицію. Вдалі зразки таких текстів вирізнялися з-поміж інших вмінням витримувати стиль, уникненням надмірної риторичності та пафосності візантійського зразка, а також поєднанням з елементами усної традиції, але «...коли автор вмів запанувати над ними і задержати їх в ролі підсобних засобів, щоб вони не вилазили з його композиції, не розбивали її й не калічили його матеріалу, то сей біблійно-візантійський підклад не розбиває естетичного

враження. Коли се авторові не вдається, як то буває частіше, нам зістається перебігати через такі невдалі місця, щоб спочити на епізодах більше щасливих» [26, с. 67].

Автором агіографічного твору «Пам'ять і похвала Володимирі» традиційно вважають ченця Якова, котрий у пам'ятці писав про те, що сам зібрав відомості про князя Володимира та його синів – Бориса та Гліба. М. Грушевський вважає, що деякі згадки про Бориса та Гліба могли з'явитися пізніше, бо твір дійшов до нас у переробленій формі, а тому ставить під сумнів авторство цього твору ченцю Якову.

Текст «Пам'яті і похвали» складається з трьох частин: похвала Володимирі Великому, похвала княгині Ользі та скорочене житіє Володимира Великого. М. Грушевський зазначає, що житіє Володимира Великого зустрічалося окремо в збірниках, а тому – це самостійний твір, який пізніше приєднали до «Пам'яті і похвали». Житіє привернуло увагу дослідника тим, що хронологічний виклад подій із життя князя Володимира Великого ведеться по-іншому, відрізняючись від літописного.

Пропонуємо завдання «Стежками Володимира Великого»: учні отримують карту Київської Русі. Їм потрібно відмітити ключові події життя Володимира Великого, що зазначені в тексті (походи, заснування церков, міст, хрещення). До кожної точки вони пишуть коротку фразу, що відображає суть події.

«Літописна повість про початок Печерського монастиря і його перших подвижників» – це твір про Антонія Печерського, Феодосія та Ісакія Затворника, що написаний приблизно між 1051 та 1074 рр. Авторство приписували Нестору (автору «Повісті минулих літ»), хоча в сучасній науці цю думку відкинули через різницю стилів і суперечності з іншими текстами Нестора. Більшість дослідників підтримували думку, що автором повісті міг бути Никон Печерський, сучасник Феодосія, але й досі прямих доказів його літературної діяльності нема. Цей твір вирізняється простою та безпосередньою

манерою викладу, без надмірної книжності, цитат, що й надає їй живої образності.

Автор «Літописної повісті про початок Печерського монастиря і його перших подвижників» прагнув підкреслити високий аскетизм, духовну чистоту та моральну перевагу Печерського монастиря над іншими, заснованими князями чи боярами. Печерський монастир поставав у повісті як громада, яка утворилася слізьми, потом, молитвою і пильністю, що надавало йому особливої «святості».

Пропонуємо до розгляду гру «Шлях Ісакія»: учні отримують підготовані картки з випробуваннями (страх, бісівські оми, фізичне виснаження, сумніви) та з можливими діями (молитва, страх, паніка, терпіння, сміливість, винахідливість, допомога іншим тощо), через які будуть «проживати» життя Ісакія. Гра починається тим, що учні отримують картку: вони – Ісакій у певний момент його довгого шляху (напр. час затворництва в печері, боротьби з бісами, навчання після відновлення). Учитель витягує картку з випробуванням, напр.:

1. Біси насилають на тебе страх у вигляді страшного звіра.
2. Ти відчуваєш голод та спрагу, майже не спиш.
3. Люди насміхаються з твоєї поведінки.

Учні обирають картку дії (тобто як вони реагують). Кожна дія оцінюється коментарем групи (чому ця дія допомагає Ісакію долати випробування, як це відображено в тексті). Якщо учень обрав невдалу дію, знаходить в тексті підтвердження, де Ісакій теж зазнав труднощів, і аналізує, як би він діяв інакше.

Твори Нестора, у порівнянні з агіографічними, демонстрували помітний поступ літературної традиції, бо тоді з'явився новий напрям – іконописний. Таку тенденцію помічаємо у його першому творі «Сказання про Бориса і Гліба», що, за деякими припущеннями, датується 1080 роком.

Наслідуючи візантійський стиль, Нестор прагнув створити власний твір присвячений українській тематиці і, сам того не знаючи, він написав текст нового типу, адже «..постаті його героїв від початку до кінця настільки

«постилізовані», що в них не лишилось нічого «туземного», реального, що давало б відчувати в них живих русинів початку століття, а не яких-небудь римських патриціїв часів Діоклетіана чи Деція. Святістю перейняті їх всі рухи і пози від самого дитинства, старанно витравлене з них все живе і реальне і підтягнуто під конвенціональні, типові ситуації і акти візантійських житій» [26, с. 80].

Нестор, пишучи «Сказання про Бориса і Гліба», дотримувався власного задуму: автор почав твір описом створення світу та Божого спасіння людства, а завершив розповіддю про хрещення Київської Русі.

Пропонуємо запитання для перевірки опанованого матеріалу:

1. Хто був батьком Святополка і які обставини його народження описані в тексті?
2. Скільки синів мав Володимир та як їх розподілили по князівствах?
3. Яку роль відіграє Борис у протистоянні з ворогами? Як він проявляє свою віру?
4. Як Святополк готувався до братовбивства? Які мотиви керували його діями?
5. Які почуття переживає Борис перед смертю?
6. Як описані чудеса та знаки (світло, запахи, вогонь) у тексті підкреслюють святість Бориса і Гліба?
7. Як автор демонструє контраст між добрими та злими персонажами?
8. Які моральні та релігійні цінності помічаємо у поведінці Бориса і Гліба?

Ще одним цікавим для розгляду в школі може стати твір «Житіє Феодосія ігумена Печерського», що написаний приблизно в 1080 рр. за часів ігуменства Никона. За спостереженнями М. Грушевського, пишучи «Житіє...», Нестор користувався «Житієм Сави Освященного, Євтимія Великого» (автор Кирило Скитопольський). Порівняльний аналіз цих пам'яток засвідчував важливу деталь: Нестор запозичував не лише мотив та стиль, а й іноді окремі формулювання.

Попри такі запозичення, всі елементи «Життя...» природно впліталися в авторську манеру письма, не створюючи дисонанс. На відміну від таких далеких та умовних постатей Бориса і Гліба, образ Феодосія близький і зрозумілий Несторові: він добре знав подробиці життя ігумена, і вони, без сумніву, викликали в автора щире захоплення.

Для учнів пропонуємо рольову гру «Посли до князя». Учні мають уявити себе послухниками монастиря, яких Феодосій послав до Святослава, щоб «напоумити» його. Кожен учень вигадує короткий діалог, як він би переконував князя діяти правильно.

«Паломник» ігумена Данила – це пам'ятка XII ст., що вважалася єдиним повноцінним зразком паломницької літератури Київської Русі, який дійшов до нас. Жанрово твір тяжів до агіографії, адже релігійний елемент відчутно превалював над історико-географічними описами.

Ігумен, котрий здійснив подорож до Святої землі приблизно у 1106-1108 рр. (за часів єрусалимського короля та князювання Святополка), постановив таке: якнайточніше, без прикрас передати побачене, ніби середньовічний «путівник», фіксуючи все – від дрібних деталей архітектури до великих ритуалів.

Історію свого життя автор залишив у тіні, адже не знаходимо інформації про те, звідки він вирушив та де саме був настоятелем. Лише одна деталь дозволяє припустити походження ігумена: між рядків він порівнює Йордан із Сновською річкою, що на Чернігівщині: «Йордан ріка тече бистро, береги по тім боці Йордану прекруті, відси лагідні. Вода в нім каламутна і дуже солодка – не наскучить пити ту воду святу, і здорова та вода, хто її п'є: не болить від неї, ні пакості череву. Всім же подобен Йордан ріці Сновській – вшир і вглиб, але тече дуже лукаво і бистро» [26, с. 97].

Пропонуємо завдання «Історичний детектив». Учні отримують уривки про князя Балдуїна, про купіль у Йордані, про сходження Благодатного вогню. Їхнє завдання – знайти у тексті реалістичні та вигадані елементи та пояснити,

чому автор міг їх додати. Подискутувати про те, чому «Паломник...» став популярним і як апокрифічні вставки впливали на читача.

2.4. Оригінальна спадщина XI-XIII ст. та «Слово о полку Ігоревім». **Використання теоретичного матеріалу на уроках української літератури**

Давня українська історіографія, яку часто творили церковні діячі (або світські автори), нерідко настільки асимілювалася з агіографічними зразками, що іноді розмежувати ці жанри було досить складно. Автори історичних повістей, котрі перебували під впливом ідей своєї доби, розглядали важливі події крізь призму релігії. Герої таких творів уособлювали лише найкраще: моральна чистота ставала підставою для їх подальшого звеличення та оспівування; вони мали прихильність церкви, їх могли зарахувати до лику святих.

Старий Київський літопис був завершений у XII ст., але не зберігся в жодній з редакцій. Основою цього літопису стала «Повість минулих літ». «Повість...» складалася з київських переказів, повістей і пісень. Походи на греків, хозарів та війни з місцевими племенами зазнавали редагування. Згодом літопис розширювався хронологічно, охоплюючи нові цикли, оповіді про Володимира та хрещення Русі, легенди апостола Андрія.

Поетичні твори Володимирового циклу. У цьому циклі провідною темою є боротьба за владу та конфлікти династії.

У поетичному викладі епосу поставав образ злого радника Блуда, котрий прагнув погубити князя, та вірного Варяжка, який йому протистояв.

М. Грушевський виділяв ключові сюжетні лінії поетичних творів Володимирового циклу:

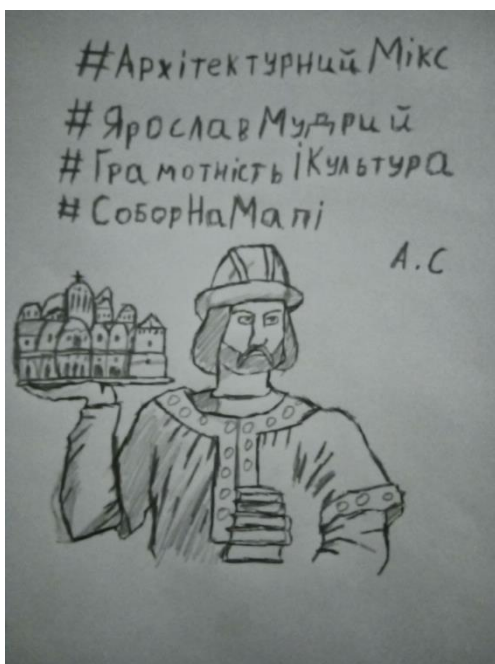
1. Володимирові сватання (найяскравіше проявлявся цей сюжет у війні за полоцьку княжну Рогніду);
2. Походи Володимира за серце грецької царівни (за міркуванням автора, «надмірна» любов до жінок навернула Володимира до християнства: ««Бѣ Володимеръ побѣженьъ похотью женскою, и быша єму водимыя [жінки] – наложьницъ бѣ у него 300

Вышегородѣ, а 300 Бѣлѣгородѣ, а 200 на Берестовѣ в селци еже зовуть Берестовое: и бѣ несуть блуда, приводя к собѣ мужьскыя жены и дѣвицѣ растляя» [26, с. 120]; Володимир обіцяв охреститися після здобуття міста Корсуня, місцевий священнослужитель Анастас допоміг Володимиру в розбудові церкви;

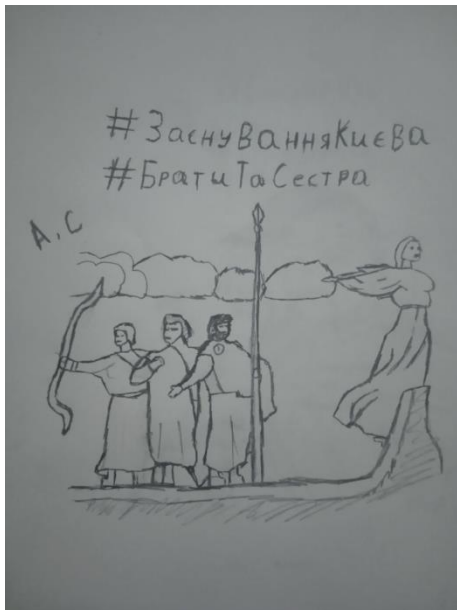
3. Походи Володимира на Радимичів і болгар (вірний воєвода Вовчий Хвіст переміг ворогів і встановив мир, згодом ці мотиви переросли в народні пісні – веснянки Старобільського повіту).

Пропонуємо завдання «Новини з Київської Русі» за текстом Київського літопису. Учні перетворюються на журналістів минулого й відправляють короткі сучасні повідомлення про важливі події літопису. Потрібно намалювати ілюстрації, використати не більше одного-двох речень, додати декілька емодзі, що передають настрій події, придумати хештеги. Повідомлення має бути історично точним, але водночас креативним і сучасним.

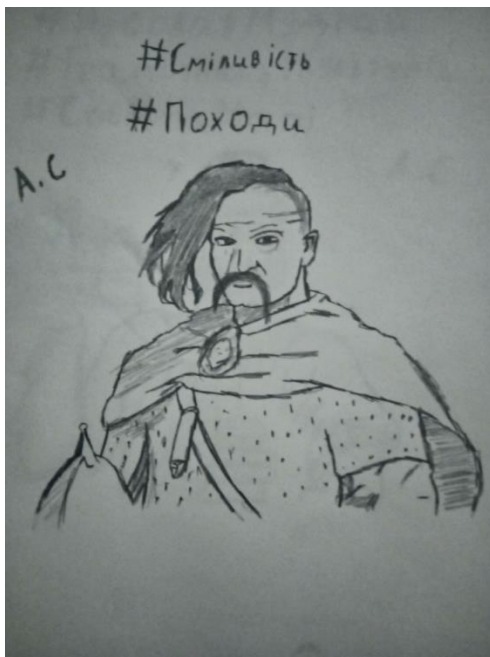
Приклади повідомлень: «Ярослав Мудрий підіймає Софію! +100 до мудрості і грамотності! #архітектурниймікс #соборнамапі #грамотністьікультура»

Або ж: «Київ засновано! Кий, Щек, Хорив та Либідь правлять справедливо! #заснуваннякиєва #братитасестра»:

Ще так: «Святослав у дорозі! Хозари, готуйтеся! +50 до хоробрості. #військоваміць #хозарськіфлешбеки #сміливістьнакордонах»

Наступний уривок про церковну поезію Київської Русі можна використати як додатковий матеріал в підручнику з української літератури (для учнів дев'ятого класу):

Цікаво! Церковна поезія Київської Русі перебувала під впливом візантійської традиції, яка досягала тоді особливого розквіту. Кожна освічена людина проходила етап вивчення церковної літератури, щоб вміти

використовувати біблійні образи у своїй творчості. М. Грушевський згадує Т. Шевченка (котрим надихався й сам), в контексті використання біблійних мотивів тоді, коли Кобзар прагнув «піднести» свій поетичний текст.

Найдавніші слов'янські поети:

1. учень Мефодія – єпископ Костянтин;
2. Григорій Печерський – написав «Служба святому Феодосію Печерському», що увійшла до складу «Патерика»;
3. Митрополит Іоанн (сучасник Ярослава) – написав твір «Служба Борису і Глібу», що зберігався в рукописах XII ст., вважається найдавнішим зразком київської гімнографії. Тут поєднано риси агіографії та поезики, а текст став вираженням культу перших святих.

«Слово о полку Ігоревім» – це найвідоміший та найцінніший літературний твір Київської Русі. М. Грушевський захоплювався цією пам'яткою, що не була схожою на інші: тут висвітлювалося багато явищ, які давали зрозуміти розвій літературного процесу тієї доби. Твір цей використовують і досі, щоб орієнтуватися в історії творчості попередніх часів.

Героїчна поема збереглася у копії XVI ст., що випадково була віднайдена наприкінці XVIII ст. серед старих рукописів, які згоріли в пожежі 1812 р. Саме тому цей твір вважали унікальним, бо він дійшов до нас лише в одному списку.

У XIX ст. інтерес до «Слова...» значно зріс: твір стали порівнювати з героїчним епосом інших народів, а також використовувати як доказ високого рівня культури й літературного розвитку Київської Русі. Увесь час точилися дискусії щодо автентичності: скептики вважали пам'ятку пізнішою підробкою, але більшість вчених підтверджували її давньоруське походження.

<i>Представник</i>	<i>Позиція</i>	<i>Аргументи</i>
К. Калайдович	Автентичність	Виділив приписку Апостола 1307 р. з цитатою, характерну фразу зі «Слова», що свідчить про пам'ять тексту.
І. Тимковський	Автентичність	Задокументував

М. Карамзін	Автентичність	спорідненість стилю між «Слово Адама ко Лазарю» та «Задонщиною» – парафразом «Слова» до битви на Дону 1380 р. Підкреслив, що стиль «Слова» схожий із Галицьким літописом.
М. Максимович	Автентичність	Виконав ґрунтовний аналіз тексту «Слова», звернув увагу на помилки в трактуванні та запропонував систематичні виправлення.
Д. Дубенський	Автентичність	Розробив монографію, в якій виклав теорії реконструкції тексту XII ст., виправляючи «дефекти».
П. Пекарський	Автентичність	Опублікував копію «Слова» для цариці, що дало сприятливий ґрунт для редакційної роботи дослідників.
Н. Тихонравов	Автентичність	Провів систематичне дослідження тексту, зробив багато спроб відтворення автентичної форми рукопису для навчальних видань.
М. Надеждін, О. Сеньковський, П. Строев, М. Каченовський	Підробка	Стверджували, що «Слово» виникло пізніше (XVI–XVII ст.) або сфальсифіковане в XVIII ст.; аргументи повторювали сумніви М. Румянцева та Є. Болховітінова.
М. Кар'єр	Підробка	Вважав текст штучним, порівнював твір з билинним стилем, називаючи «Слово»

М. Пушкін

змішана позиція

імітацією Оссіана, мовну суміш – ознакою різних епох.

Розглядав «дефекти» тексту та проблему послідовності статей у збірнику, але його тлумачення іноді суперечили реальним фактам.

Своїм змістом та формою «Слово о полку Ігоревім» підняло давнє українське письменство на новий щабель: воно не лише задокументувало історичну подію, а й стало узагальненим образом долі Київської Русі, її героїзму і трагізму.

М. Грушевський пояснював, чому тривалий час текст залишався важким для прочитання: поряд із прозовими, ритмічно виразними уривками зустрічаються незрозумілі місця: по-перше – помилки видавців, по-друге – недосконалість копії збірника №323. Тут виникало ще й питання щодо авторства, бо текст міг бути записом усного виконання або дійсно написаний кимось освіченим.

Погляди дослідників різнилися: М. Максимович бачив у «Слові» книжний твір, літературно продуману поему; О. Потебня схилявся до такої думки: «Подібно, як багато інших, і я вважаю «Слово» твором індивідуальним і письменним. Я прийшов до здогаду, що в «Слові» багато непотрібного, багато стоїть не на своїм місці. Здається, що копія, яку маємо в виданні 1800 р., веде свій початок від чорного рукопису (брульйону), писаного автором або з його слів; він мав приписки на маргінезах, замітки для пам'яті, поправки, супроти котрих переписував (може, з кінця XIII або початку XIV в.), був в трудності, не знаючи куди їх поставити» [26, с. 163]; Л. Владимиров розглядав «Слово» комплексно з народними піснями: автор поєднав існуючі фрагменти пісень в єдине ціле, користуючись заспівами та переходами.

У підсумку була сформована така думка: «Слово о полку Ігоревім» трактувалося як книжна поема, але М. Грушевський схилився до гіпотези, що цей текст – це запис варіантів пісень про Ігорів похід, об'єднаних пізніше; цим автор пояснював наявність непослідовностей і відхилень від теми.

Аргументи щодо усного походження (мовляв, пам'ять не могла зберегти точні імена та події) М. Грушевський вважав лише частково правдивими: у народі розповідь могла зберігатися кілька поколінь, а сам запис міг з'явитися вже через кілька десятиліть після справжнього походу.

З початку ХІХ ст. дослідники намагалися з'ясувати ритмічну організацію «Слова»: М. Максимович та П. Куліш пов'язували текст із народними піснями та думами, хоча визнавали відсутність рими; П. Житецький вбачав у цьому творі переробку первісної пісні; М. Гербель та П. Тиховський намагалися розбити текст на вірші за синтаксичним принципом, уподібнюючи його до дум; І. Франко відкинув схематичні спроби і наполягав на строфічній будові; В. Бирчак інтерпретував «Слово» як відгомін візантійського стилю; О. Колесса заперечував церковний вплив.

М. Грушевський дійшов такого висновку: текст неможливо звести до єдиної усталеної системи, композиційна структура поєднувала в собі ритмічні елементи з прозовими. «Слово» можна трактувати як пісню, створену за моделлю Боянового співу, але з орієнтацією на реалістичне зображення подій.

Поетичний характер «Слова о полку Ігоревім». Йому властиві:

- відсутність сталої строфічної організації;
- напружений емоційний тон, близький до дум і голосінь;
- зміна настрою, що коливається від урочисто-піднесеного до трагічно-елегічного.

Дослідники займалися пошуками паралелей «Слова о полку Ігоревім» із літописами, проповідями, перекладними повістями (літературою) та піснями, голосіннями, замовляннями (фольклором).

Між «Словом» та літописами про Ігорів похід були стилістичні збіги (промови князів, мотив сонячного затемнення, образ Святослава), однак

літопис орієнтований на занурення в історичні деталі, тоді як «Слово» мало високий емоційний та поетичний стиль.

«Слово о полку Ігоревім» мало багато спільного з дружинними оповідями (Флавієва повість, Девгенієве діяння): героїчні промови, образи соколів та орлів, акт голосіння, віщі сни, співчуття природи героям. М. Грушевський називав такі подібності спільним художнім кодом воїнської традиції, де книжні та фольклорні елементи перепліталися, тому твір не вигадка «з нуля», а творча переробка старої епічної традиції, у яку автор вніс власну «геніальність».

Після опрацювання історичного матеріалу пропонуємо учням дев'ятого класу взяти участь у мистецькому проєкті. «Слово оживає» – це проєкт, що допоможе відчувати справжній дух давньої української ліро-епічної поеми, зрозуміти героїв та події «Слова о полку Ігоревім».

Учні обирають уривок, який їх найбільше зацікавив (битва, роздуми Ігоря, описи природи тощо) і досліджують його зміст: звертають увагу на образи, сюжетні лінії, використані художні засоби. Учні оживляють текст у будь-якій креативній формі: малюнок або комікс, який відображає обраний фрагмент; сценка або мініперформанс для презентації у класі; сучасна інтерпретація події – як би це відбувалось сьогодні? Після виступу учні пояснюють, чому обрали той чи інший уривок, які образи та символи використали, як їх розуміють. Головне завдання – не просто передати текст, а показати, як він оживає у власному баченні. Не обмежуйтеся лише словами! Використовуйте кольори, символи, сучасні образи, рухи або музику.

Висновки до розділу 2

Отже, у другому розділі ми розглянули історію написання праці «Історія української літератури» та її структуру.

Опрацювали розділ про початки української літератури, в якому простежили перехід від первісних форм до складніших структур: ритмічні оповіді та прозові оповідання еволюціонували в поетичні тексти. Вони виконували функції спілкування та збереження пам'яті, але згодом стали основою художнього мислення.

Окреслили становлення української поезії, що бере свій початок із усної народної творчості. Народна поезія (колективна, емоційна) була ґрунтом, з якого постали подальші літературні традиції. Зазначили, що календарно-обрядова поезія супроводжувала людину протягом усього її життя.

Дружинна поезія уособлювала перехід від колективних ритуальних текстів до індивідуалізованих сюжетів, пов'язаних із військовою доблестю, братерством та героїзмом. Поруч із цим розвивалася поезія подружжя та весільна традиція.

Визначили, що поділ словесності на усну, писемну та богослужбову літературу, запропонований М. Грушевським, став орієнтиром у подальших літературознавчих студіях того часу. Дослідили класифікацію казок, яка була здійснена, щоб осмислити народну творчість не як хаотичну сукупність, а як структурований культурний «організм». М. Грушевський поділяв казки не за темами, а за мотивами, що є актуальними і досі (про звірів, космічні сили, надприродне, подвиги, а також демонологічні сюжети). Письменник виділяв основні образи: образ дерева і птаха, що є символами життя, вічності, духовного зв'язку між небом і землею.

Аргументували факт, що книжна література Київської доби розвивалася послідовно – перед'ярославський період, доба київського розквіту, «золотий» вік староруської літератури і галицько-волинський період. Дослідили перші збережені твори, в яких домінувала ідея служіння, жертвності, моральної чистоти («Слово про Закон і Благодать», «О казнях Божих», «Слово о казнях», «Пам'ять і похвала Володимирі», «Житіє Феодосія», «Сказання про Бориса і Гліба»).

Розглянули оригінальну спадщину XI–XIII ст. та пам'ятку «Слово о полку Ігоревім», яку справедливо вважають вершиною давньоруської поезії. Проаналізували риси твору, погляди щодо його автентичності. До кожного опрацьованого твору запропонували різні види завдань та схем.

РОЗДІЛ 3

ПОСТАТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ЗЗСО

3.1. Біографія М. Грушевського в контексті навчального процесу

Попри те, що художня спадщина М. Грушевського не входить до програми української літератури в ЗЗСО, вона має значний виховний та пізнавальний потенціал. Тому її доцільно залучати у форматах позакласного читання, тематичних виховних годин, заходів до пам'ятних дат або інтегрованих уроків. Пропонуємо адаптований біографічний нарис М. Грушевського для учнів одинадцятого класу.

Михайло Грушевський народився 29 вересня 1866 р. в м. Холм (Польща) у родині вчителя та доньки священника. Початкову освіту майбутній письменник здобув вдома: мати навчила його читати, писати, співати українських пісень. У сім'ї Грушевських завжди цінували освіту, книги і традиції, тому хлопець багато часу проводив за книжками. Така жага до навчання сприяла його опануванню різних мов та знайомству зі світовою літературою.

Коли М. Грушевський був ще дитиною, родина переїхала на Кавказ, у місто Тифліс (Тбілісі), де його зарахували одразу в третій клас місцевої гімназії. Писати юнак почав дуже рано: у дев'ять років склав свій перший твір «Ріки Росії», а у гімназії спробував писати вірші. Перші проби пера були російською, бо навчання велося саме цією мовою, але згодом вирішив творити рідною мовою своїх батьків – українською.

У 1886 р. молодий письменник вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Ще під час навчання він обрав вектор свого життя: на третьому курсі, під керівництвом В. Антоновича, працював над науковим дослідженням, що мало назву «Історія Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.».

Талантом М. Грушевського захоплювався відомий письменник І. Нечуй-Левицький. Вони підтримували тісний зв'язок: листувались, обговорювали публікації творів на сторінках періодичних видань; І. Нечуй-Левицький став

редактором перших прозових творів М. Грушевського. (за Г. Бурлакою автор редагував «Останню кутю», «Чужі й свої», «Бех-аль-Джугур», «Німий свідок», «Св. Петро у тюрмі» [11]).

Творчість М. Грушевського можна умовно поділити на такі етапи:

Рік	Мотив творчості
1882 р.	перші спроби написання поетичних творів, що тривало аж до 1896 р.
1883-1885 рр.	активне написання прозових творів, переважно російською мовою. Домінують романтичний та реалістичний напрями.
1886-1890 рр.	спад активної діяльності, пов'язаний з навчанням у Київському університеті.
1891-1896 рр.	невелике пожвавлення творчості, що збігається з появою журналу «Літературно-науковий вісник», починає розвивати твори на історичну тематику.
Період тривалої паузи до 1909 року.	
1909-1912 рр.	виходить збірка «Sub divo» («Під голим небом»), у якій простежується глибоке занурення у внутрішній світ людини, присутні філософські роздуми.
1913-1916 рр.	виходить збірка «З старих карток», де оповідання на історичному матеріалі стають центральними.

Поетична кар'єра М. Грушевського завершилася після відхилення адміністрацією школи заслуженої нагороди його як випускника, який відзначався в усіх сферах, тому що його однокурсники викрали відповіді на екзаменаційні питання. Всі «винуваті» були покарані, включаючи відмінників.

У цей же час сталася трагедія в родині Грушевських: помер молодший брат автора, тому він «перестав читати белетристику, ходити до театру, на оперу, на музику» [3, с. 137]. Писати прозу письменник продовжував до самої смерті.

М. Грушевський помер 24 листопада 1934 р., відпочиваючи у санаторії Кисловодська. Великого Українця поховали на Байковому кладовищі у Києві.

3.2. Повість «Добра жінка» на уроці позакласного читання

Нами запропоновано розробку уроку з української літератури для учнів одинадцятого класу за твором М. Грушевського «Добра жінка».

Тема: Проблема соціальної несправедливості та людської самотності у творі «Добра жінка» М. Грушевського.

Мета: ознайомити учнів зі змістом оповідання М. Грушевського; розкрити тематику, проблематику та особливості повісті; викликати читацький інтерес до творів письменника; розвивати вміння аргументовано висловлювати власні роздуми; схарактеризувати ліричних героїв та символічні образи; виховувати любов до природи та повагу до людей.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: портрет письменника, текст повісті «Добра жінка», QR-код з посиланням на відео на платформі YouTube (<https://youtu.be/kSlXJIf4aXg>).

Хід уроку

I. Організація класу

Перевірка присутніх; емоційне налаштування учнів на урок за допомогою «Скриньки передбачень».

II. Актуалізація опорних знань

Проскануйте QR-код та перегляньте відео на платформі YouTube, яке підготував учитель («Михайло Грушевський на уроках української літератури»).

Виконайте тести за біографією М. Грушевського.

1. Де народився М. Грушевський?

- А) Київ
- Б) Холм
- В) Чигирин
- Г) Тифліс

2. Кому М. Грушевський надсилав свої перші твори на оцінку та редагування?

- А) Т. Шевченку
- Б) М. Некрасову
- В) П. Кулішу
- Г) І. Нечую-Левицькому

3. Який період творчості М. Грушевського позначений виходом збірки «Sub divo»?

- А) 1882 р.
- Б) 1883-1885 р.
- В) 1909-1912 р.
- Г) 1913-1916 р.

4. Як називався перший самостійний твір М. Грушевського, що був написаний російською мовою?

- А) «Ріки Росії»
- Б) «Під зорями»
- В) «Чужі й свої»
- Г) «З старих карток»

5. Хто був символом української культури у творах М. Грушевського?

- А) П. Куліш
- Б) М. Костомаров
- В) Т. Шевченко
- Г) І. Котляревський

6. Що мотивувало М. Грушевського писати твори українською мовою?

- А) Патріотизм
- Б) Вплив російської літератури

В) Натхнення від подорожей

Г) Бажання здобути визнання

7. Якою мовою писав М. Грушевський свої перші твори?

А) Польською

Б) Українською

В) Англійською

Г) Російською

8. Коли народився М. Грушевський?

А) 29 вересня 1866 р.

Б) 29 березня 1966 р.

В) 24 листопада 1934 р.

Г) 25 листопада 1934 р.

9. У якому році побачила світ збірка оповідань «З старих карток»?

А) 1918 р.

Б) 1883 р.

В) 1916 р.

Г) 1894 р.

10. У яку гімназію М. Грушевський вступив у 1880 р.?

А) Київську

Б) Тифліську

В) Московську

Г) Львівську

11. Куди заслали М. Грушевського у 1915 р.?

А) Казань

Б) Москва

В) Петербург

Г) Сибір

12. Коли М. Грушевський очолив кафедру історії України у Львові?

А) 1900 р.

Б) 1894 р.

В) 1897 р.

Г) 1891 р.

III. Мотивація навчальної діяльності, повідомлення теми та завдань заняття

Бесіда між вчителем та учнями

У житті кожної людини настає момент, коли заповітна мрія затьмарює здоровий глузд, коли прагнення бути потрібним – міцніше за гідність та самоповагу. Людина готова закривати очі на образи й несправедливість, лише б отримати бодай крихту омріяного щастя. Та іноді така мрія перетворюється на пастку, з якої нема виходу.

Про долю жінки, котра, шукаючи любов і визнання, віддала все, але натомість отримала лише біль та зраду, розповідає М. Грушевський у своїй повісті «Добра жінка» (1886 р.).

IV. Виклад матеріалу

Історія написання.

«Добра жінка» – це повість, що була написана всього за дванадцять днів у 1886 р. (з 19 лютого по 2 березня). Автор згадував про цей твір у листі до І. Нечуй-Левицького від 3 квітня 1886 р.: письменник повідомляв, що в процесі написання «Доброї жінки», він ще й «...готувався до екзаменів, силував себе, щоб не спотикнутись на цій великій події» [7].

Завдання.

З'єднайте між собою цитату та персонажа, якого вона стосується

<i>Персонаж</i>	<i>Цитата</i>
Олена Скрипчинська	«Худорлява й носата, але добра й розумна – звичайне як гля панянки, але ні доброщів тих, ані розуму не ставало, як йшлося до чоловіка... Читала вона багато, та то все такі

	книжки, що не надавали розуму, а лиш забирали й останній, – хрещузькі поганенькі романці й московські на їх кшталт. Вона сама не вміла жити. Наче їй дали тільки одну ногу, а другу мусив чоловік підставити, й вона без тієї ноги ніяк не вміла добре стояти, а не то щоб ходити» [46, с. 298].
Олена (коханка)	«Вона була висока й струнка, личко було молоде, чисте, як у малої дівчини; крізь біле тіло світилась червона, молода кров, маленькі червоні губи, мов не цілували нікого зроду; тільки темні, глибокі очі сяли й грали недитячим вогнем... Її врода дуже вразила Тимченка, вона була тендітна» [46, с. 314].
Петро Тимченко	«Петро Михайлович Тимченко був гарний: довгасте лице, чорна борода, червоні губи, але приглянутися – то трохи тієї краси пропадало: очі були дурні, навіть злі, лице якесь наче помняте, голос тріскучий якийсь. Геть то невданий був до праці своєї судової. Він великий був не дурень випити, побихуровати, пороскошувати» [13, с. 303].
Ольга Скрипчинська	«Не вміючи дарувати, вона усе кожне слово, кожен рух складала у серці

	свому, сердилась, нудилась й ще гірше надавала чоловікові серця. Лице в неї колись було дуже гарне, але змарніло дуже, ніс став гострий, м'ясо на щелепах пропало; Сама постать так і виявляла глибоку утому, але недужі груді раз по раз глибоко западали» [46, с. 295].
--	---

Тема: зображення трагедії долі жінки, зрадженої чоловіком та суспільством, а також важкого життя, пов'язаного з матеріальними труднощами.

Ідея: сліпа жертівність і залежність від інших ведуть лише до трагедії; засудження егоїзму, зради та байдужості людей.

Жанр: повість.

Проблематика:

- *вірність/зрада* і їх наслідки для обох сторін. Петро Михайлович (зрадник) тікає із вкраденими грошима та черговою коханкою, а Олена Кирилівна (зраджена) помирає з горя;
- *батьки і діти*. Батьки підтримували Олену Кирилівну, хотіли тільки кращого для неї. Пан Скрипчинський намагався відговорити доньку від вибору, який в майбутньому зіпсує її життя. Мати підтримувала доньку по-своєму – не лізла в їх сімейне життя, зупиняла чоловіка від «нападок» на зятя; вона розуміла Олену Кирилівну по-жіночому.
- *влада грошей над долею людини*. Своє, і без того підірване, здоров'я жінка згубила в очікуванні покарання за те, що не втримала кошти, які по праву належали племінниці.

Складання інформаційного грона персонажів.

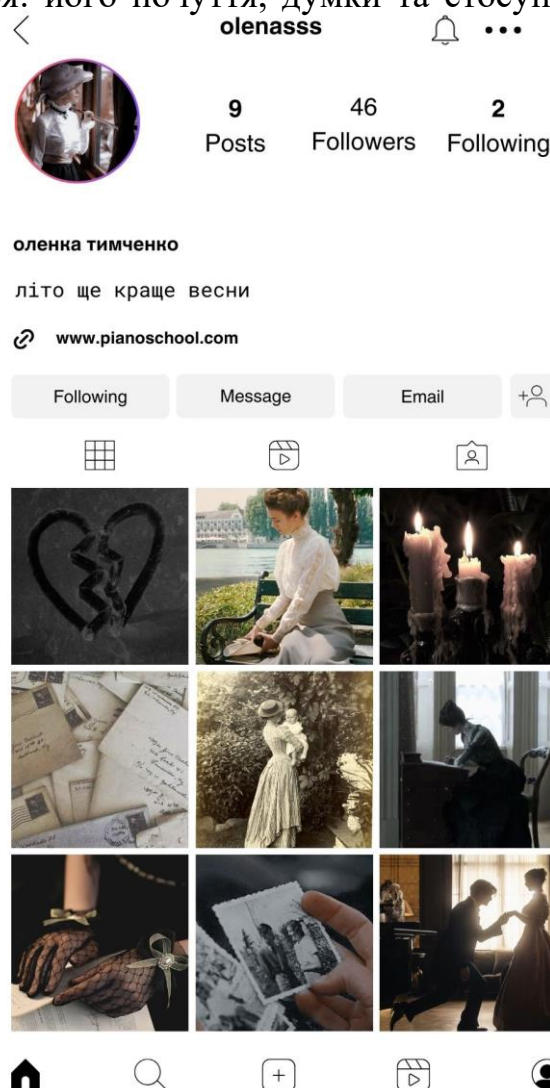
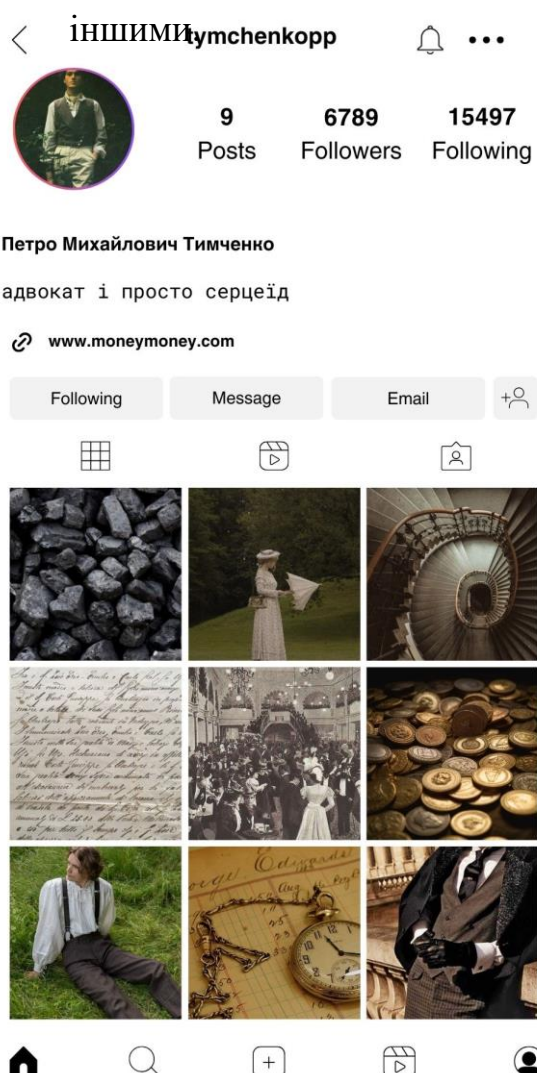
Характеристика образу Олени Кирилівни:

- *вперта* (настоювала на своєму, щоб вийти заміж за горе-адвоката);

- вірна (просила вибачення у Тимченка за те, що бачила його з іншими жінками і завжди терпіла всі його погані вчинки);
- м'якосердна (кожного разу давала гроші чоловіку, знаючи, що він витратить їх на коханку, пробачала всі образи);
- вразлива (близько до серця сприйняла ситуацію з втечею чоловіка й померла).

Творче завдання.

Уявіть, що головні герої повісті «Добра жінка» живуть у наш час і ведуть свій блог в соціальній мережі «Instagram». Оберіть персонажа та створіть для нього сторінку: придумайте нікнейм, аватарку, додайте кілька фотографій. До кожної світлини прикріпіть підпис від імені героя (напр.: що він/вона міг би показати в «сторіс»? Про що розповісти у новому дописі?). Прокоментуйте їх пости (від імені батьків, друзів, звичайних читачів, що стежать за блогом). Відобразіть через профіль характер героя: його почуття, думки та стосунки з

Цікаво!

Природа тут відображає почуття, які вирують всередині героїв, вона не виступає фоном, а стає повноцінним персонажем серед усіх інших.

Всі події, які несуть за собою негативні наслідки, супроводжуються несприятливими погодними умовами: «Ранок був похмурий, туман, хмари висіли, наче над самою головою. Ховали жінку через три дні, у такий же самісенський туман. Халабуда з гробом помалу лізла мокрими вулицями» [46, с. 331].

V. Підсумок уроку

Проаналізувавши зміст повісті, висловіть свої думки щодо того, чи варто терпіти зневажливе ставлення у стосунках, щоб зберегти свій статус у суспільстві, розпочинайте відповідь словами:

- «*вірю...*»;
- «*сумніваюся...*»;
- «*не вірю...*»;

VI. Домашнє завдання

Напишіть твір-роздум на тему: «Чому образ Олени Скрипчинської змушує замислитися над власним життям і вибором».

3.3 Блоки завдань для вивчення творчості М. Грушевського в ЗЗСО

I. Літературна гра «Хто я?»

Варіант №1

1. Одружений чоловік, що закохується в колегу – Петро Пархіменко («Загублений вік»).
2. Завагітніла від сільського учителя, щоб стати його дружиною – Явдоха («Загублений вік»).
3. Помирає в обіймах коханого, котрий їй зрадив, під горою каміння – Ганна («Німий свідок»).

4. Розчаровується у бездіяльності свого чоловіка, але продовжує з ним жити – Мережкова («Днинка»).
5. Закінчує життя самогубством через бідність та невпевненість в собі – Марія Степанівна («Бідна дівчина»).
6. Тікає з панської неволі та на емоціях вбиває свою дружину – Грицько («Неробочий Грицько Кривий»).
7. Вагітна, тікаючи від неволі, помирає від рук свого чоловіка – Ганна («Неробочий Грицько Кривий»).
8. Помирає від кулі ворога, що поціливі йому у груди – Грицько («На траві»).
9. Помирає за столом на Різдво – бабуся («Остання кутя»).
10. Стає свідком часів своїх предків – Чоловік («Предок»).

Варіант №2

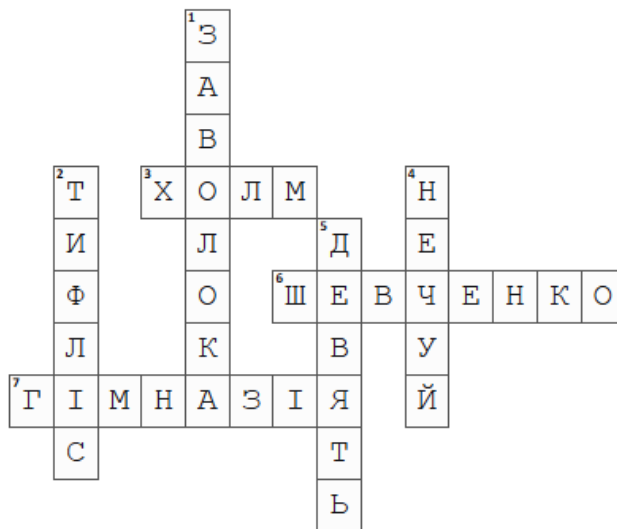
1. Знесилений думками про сенс існування та немічність людини перед задумом Всесвіту – Амнеподист Маркович («Комета»).
2. Отримує в школі одиницю і не встигає вчасно поїхати із сім'єю за місто – Стецько Обережко («Св. Петро у тюрмі»).
3. Солдат, що вбиває мирних жителів та наживається на війні – Годж («Бех-аль-Джугур»).
4. Пише листа нареченій серед гори трупів – Суфлі («Бех-аль-Джугур»).
5. Українець, що живе на Кавказі й закохується в недоступну для нього дівчину – Іван Комашинський («Чужі й свої»).
6. На догоду іншим виходить заміж за нелюба – Катерина Євгенівна («Чужі й свої»).
7. Розуміє, що важливо поважати оточуючих лише тоді, коли робить боляче своїми колючками – Терен («Старий терен»).
8. У пошуках секрету вічної краси втрачає її після невдалого заміжжя із 5 чоловіками – Занета Альберіго («Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції»).

9. Художник, що щиро кохав синьйору не за її вроду, а за її особистість – Кривелі («Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції»).

10. Українець, що у гонитві за статусом та матеріальними благами, асимілювався із чужим народом – Трохим Скавучак («Унтер-офіцер Трохим Скавучак»).

II. Кросворди

Кросворд №1

Питання до кросворду №1:

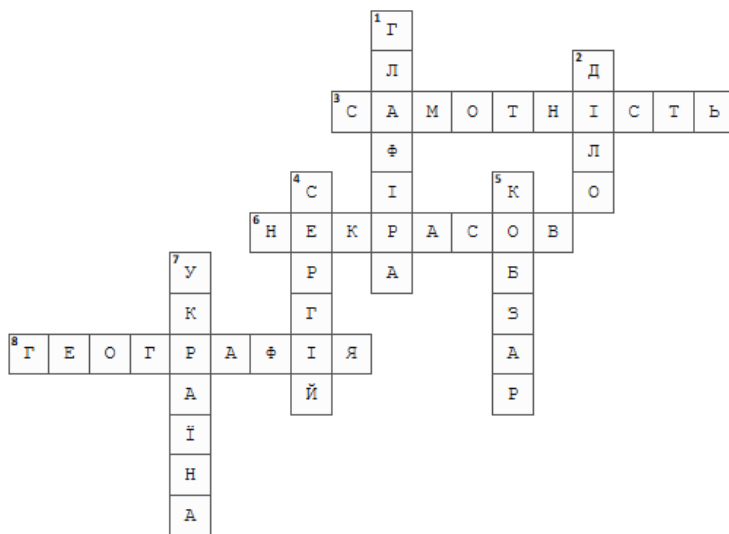
По вертикалі

1. Один із псевдонімів М. Грушевського.
2. Місто, куди відправили навчатися М. Грушевського.
4. Прізвище наставника М. Грушевського.
5. Вік, у якому М. Грушевський написав перший твір (словом).

По горизонталі

3. Місто, де народився М. Грушевський.
6. Прізвище великого українського поета, образ якого супроводжує більшість творів М. Грушевського.
7. Навчальний заклад, де батько М. Грушевського працював на Кавказі.

Кросворд №2

Питання до кросворду №2:

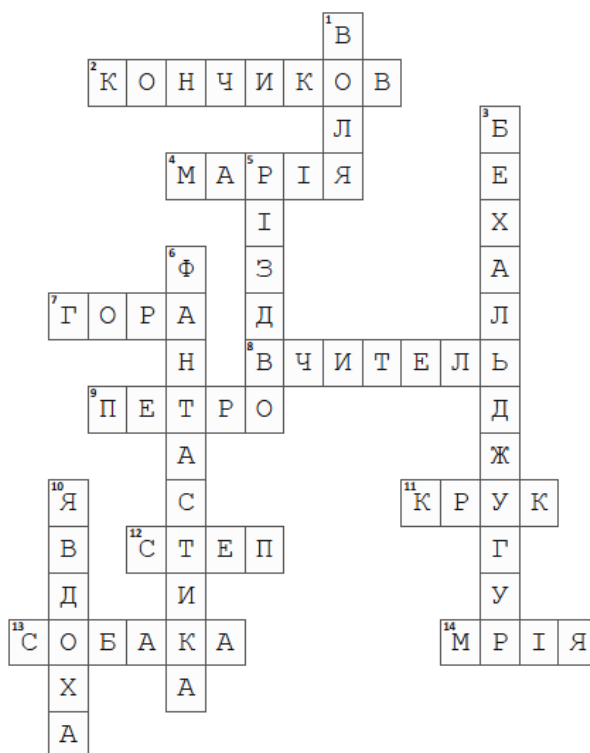
По вертикалі

1. Ім'я матері М. Грушевського.
2. Видання, де вперше опубліковано «Бех-аль-Джугур».
4. Ім'я батька М. Грушевського.
5. Яка річ у дитинстві М. Грушевського стала символом любові до української культури?
7. Країна, де народилися батьки М. Грушевського.

По горизонталі

3. Причина того, чому юний М. Грушевський почав писати вірші.
6. Письменник, на якого орієнтувався М. Грушевський у поезії російською мовою.
8. Сфера, яка цікавила юного М. Грушевського і стала темою його першого начерку «Ріки Росії».

Кросворд №3

Питання до кросворду №4:

По вертикалі

1. Головна проблема твору «Неробочий Грицько Кривий».
3. Який твір прославив М. Грушевського в колах української інтелігенції?
5. Коли відбуваються події твору «Остання кутя»?
6. За жанром «Німий свідок» - це (авторське визначення).
10. Дружина Петра («Помай-бі»).

По горизонталі

2. Хто супроводжував Петра на вечірку у творі «Чужі й свої»?
4. Ім'я головної героїні твору «Бідна дівчина».
7. Свідок кохання Юрка та Ганни («Німий свідок»).
8. Ким став Петро після іспитів? («Помай-бі»)
9. Головний герой твору «Помай-бі».
11. Прізвище Грицька після втечі з неволі («Неробочий Грицько Кривий»).
12. Назва збірника, в якому опубліковано оповідання «Бідна дівчина».
13. Провідник у світ предків («Предок»).
14. Який підзаголовок має оповідання «На траві»?

III. Тести

Варіант №1

1. Де М. Грушевський здобув вищу освіту?
 - А) Київський університет
 - Б) Львівський університет
 - В) Харківський університет
2. Місто, куди Сергій Грушевський перевіз свою родину.
 - А) Холм
 - Б) Київ
 - В) Тифліс
3. Перша довершена наукова праця М. Грушевського (написана в університеті).
 - А) «Історія України»
 - Б) «Київська Русь»
 - В) «Козацькі літописи»
4. Хто називав М. Грушевського «живим символом українства»?
 - А) І. Франко
 - Б) Леся Українка
 - В) С. Єфремов
5. В якому році письменника обрали академіком ВУАН?
 - А) 1930
 - Б) 1927
 - В) 1923
6. Хто з персонажів творів М. Грушевського уособлює «маленьку людину»?
 - А) Стецько
 - Б) Годж
 - В) Маркович
7. Який художній прийом найчастіше використовує М. Грушевський у своїх прозових творах?

А) Драматичний діалог

Б) Психологічний аналіз

В) Пародія

8. Особливість стилю М. Грушевського, яку відзначав М. Зеров?

А) Патетичність

Б) Романтизм

В) Стриманість

9. У якому творі вперше з'являється мотив селянського бунту?

А) «Бех-аль-Джугур»

Б) «Комета»

В) «Остання кутя»

10. Чому твір «Св. Петро у тюрмі» має сатиричний підтекст?

А) Глузування зі шкільних порядків

Б) Висміювання політиків

В) Іронія над церквою

Варіант №2

1. У якій країні перебував М. Грушевський після поразки УНР?

А) Австрія

Б) Чехія

В) Франція

2. Яку перевагу мав М. Грушевський, працюючи професором саме у Львові?

А) Безкоштовне житло

Б) Можливість уникнути війська

В) Більша свобода для української науки

3. Яка хвороба стала причиною смерті М. Грушевського?

А) Запалення легень

Б) Фурункульоз

В) Тиф

4. Яку історичну ідею найбільше прагнув довести М. Грушевський у своїх працях?

- А) Українці – це частина росіян
- Б) Українці – вигаданий етнос
- В) Українці – окремий народ із власною історією

5. У якому місті помер М. Грушевський?

- А) Львів
- Б) Кисловодськ
- В) Київ

6. Символом чого постає собака у «Предку»?

- А) Захисту
- Б) Хитрості
- В) Сили

7. У якому творі використано прийом «сон-видіння»?

- А) «На траві»
- Б) «Комета»
- В) «Ніч»

8. Який твір можна назвати історико-філософською новелою?

- А) «Предок»
- Б) «Тестамент»
- В) «Пенати»

9. Як називав Михайло жартома Трохима («Унтер-офіцер Трохим Скавучак»)?

- А) Москаль
- Б) Мацапура
- В) Хитрун

10. За кого вийшла заміж Занета наприкінці твору («Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції»)?

- А) Крівелі
- Б) Льоредан

В) Маркіз

Висновки до розділу 3

Отже, в третьому розділі ми створили адаптовану для підручників з української літератури біографію М. Грушевського: звернули увагу на сім'ю, дитинство, навчання, зв'язки з іншими письменниками.

Уклали таблицю етапів творчості письменника.

Змонтували та поширили відео на платформі YouTube («М. Грушевський на уроках української літератури») з метою кращого засвоєння життєвого та творчого шляху М. Грушевського.

Розробили урок української літератури для учнів одинадцятого класу за твором «Добра жінка». Урок поєднує використання інтерактивних та інноваційних технологій.

Підготували блоки завдань для вивчення творчості М. Грушевського у ЗЗСО. Створили запитання та відповіді для літературної гри «Хто я?» (для двох груп); чотири кросворди різного рівня складності та два тести по десять запитань.

ВИСНОВКИ

М. Грушевський – видатний учений, невтомний патріот, котрий постав перед нами не лише як історик та громадський діяч, а й як белетрист, що крізь призму слова висвітлював свої морально-етичні та національні ідеї.

Великий Українець завжди був активним учасником літературного життя, долучався до його процесів та зробив значний внесок у розвиток української літератури.

Аналізуючи художню та наукову творчість письменника, ми змогли зрозуміти його світогляд, ставлення до минулого українського народу та простежити його прагнення до духовного відродження нації. Ці складники стали фундаментом національного відродження та розвитку культури й літератури на початку ХХ століття.

Тому метою нашого дослідження було вивчення особливостей наукової та художньої спадщини М. Грушевського, демонстрація шляхів інтеграції в освітній процес та розробка методичних рекомендацій щодо їх використання на уроках української літератури в ЗЗСО.

Об'єктом дослідження ми обрали наукову та художню творчість письменника, літературознавчі дослідження.

Предметом дослідження визначили методичні аспекти використання спадщини М. Грушевського як культурного феномена у процесі вивчення на уроках позакласного читання в ЗЗСО, риси індивідуального стилю М. Грушевського, провідні думки й мотиви творів.

Нами було використано такі методи: біографічний, бібліографічний, культурно-історичний, порівняльний, моделювання, описовий, аналізу, пошуку, вивчення, пізнання, синтезу, узагальнення.

У першому розділі дослідження ми розглянули низку статей зі збірника «Про українську мову та українську школу». Окреслили основні проблеми, порушені автором – шкільництва, самоосвіти, національної ідентичності, історичного досвіду українського народу, відкриття шкіл в селах, викладання чужою мовою, утисків української мови тощо.

У другому розділі дослідження ми встановили, що М. Грушевський почав працювати над «Історією української літератури», перебуваючи в еміграції, а закінчив писати її на засланні.

З'ясували, що у своєму дослідженні письменник спирався на світові зразки та фольклорну творчість. Розглянули що таке ритм, звідки він виник; як постала проза та поезія.

Обґрунтували, чому календарно-обрядова поезія передавалася з покоління в покоління, а замовляння, молитви та заклинання втратили загальнонародне поширення, але продовжили існувати в індивідуальній практиці народу.

Зауважили, що дружинна поезія зберігалася в літописах, хроніках та героїчних повістях, а у весільній традиції акумулювалася велика кількість культурних мотивів. Виокремили поділ казок письменником не за темами, а за мотивами.

Довели, що більшість текстів було втрачено через несприятливі історичні обставини, але культурне життя продовжувалося й після політичного ослаблення Києва.

З'ясували, що вивчення творів для книжного «почитання» народ вважав своїм моральним обов'язком.

Розглянули поділ літератури Київської Русі на групи пам'яток: юридично-адміністративні, богослужбові, дидактичні.

Проаналізували чотири цикли книжної літературної творчості — перед'ярославський, київського розквіту, «золотий вік» староруської літератури та галицько-волинський період.

Охопили для розгляду старий Київський літопис, Іпатський літопис, поетичні твори Володимирового циклу (сватання Володимира, походи Володимира за грецьку царівну та на Радимичів і болгар) та церковну поезію.

Виокремили автентичність «Слова о полку Ігоревім», порівнявши позиції відомих дослідників щодо походження цієї пам'ятки.

У третьому розділі дослідження ми працювали над створенням біографії М. Грушевського для вивчення на уроках позакласного читання (в текстовому та відеоформаті).

Розробили урок позакласного читання за повістю «Добра жінка» та блоки завдань для вивчення творчості письменника в ЗЗСО: літературна гра «Хто я?», кросворди та тести.

Отже, дослідження художньої та наукової творчості М. Грушевського є важливим поштовхом для розвитку сучасного літературознавства, а також до глибшої оцінки його постаті саме як письменника, оскільки вона відкриває маловідомі сторони його багатогранної особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Артемова Л. В. Просвітницька діяльність та педагогічні ідеї Михайла Грушевського. Київ, 2006. С. 262-266.
2. Білокінь С. Спомини Грушевського. Київ, 1988. № 9. 140 с.
3. Білокінь С. Український фенікс. М. Грушевський. Предок. Київ, 1990. С. 237–240.
4. Брехуненко В. Проблема періодизації історії української козаччини у працях М. Грушевського. *Український історик*. 1991-1992. № 3-4, № 1-2. С. 229-234.
5. Бурлака Г. Історична тематика в літературній творчості Михайла Грушевського. *Дивослово*. 2011. № 12. С. 51-54.
6. Бурлака Г. Літературна творчість Михайла Грушевського. *Дивослово*. 2009. № 1. С. 48-54.
7. Бурлака Г. Літературно-критична спадщина Михайла Грушевського: джерелознавчі знахідки. *Слово і час*. 2008. № 6. С. 77-82.
8. Бурлака Г. Про поезію Михайла Грушевського. *Київська старовина*. 1999. № 5. С. 47-49.
9. Бурлака Г. Співпраця М. Грушевського і О. Маковея у перші роки видання ЛНВ. *Слово і час*. 2004. № 5. С. 58-75.
10. Бурлака Г. Тарас Шевченко у літературній спадщині Михайла Грушевського : матеріали тридцять четвертої наукової шевченківської конференції (24- 26 квітня 2001 року) : у 2-х кн. Черкаси, 2003. С. 46-52.
Бутенко Р. Новий крок в осмисленні наукової спадщини Михайла Грушевського та В'ячеслава Липинського. *Історія України*. 2001. № 39. С. 7.
11. Бурлака Г. Творча і видавнича історія оповідання М. Грушевського «Остання кутя». *Слово і час*. 2025. №1. С. 17-36.
12. Валіон О. П. Роль М. Грушевського у національно-культурному відродженні українського народу (кін. ХІХ-поч. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернівці, 2003. 20 с.

13. Ващенко В. Методологія Михайла Грушевського у контексті «Філософії життя». *Київська старовина*. 2007. № 4. С. 79-103.
14. Великий українець : матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд. А. Демиденко. Київ : Веселка, 1992. 551 с.
15. Винар Л. Галицька доба життя Михайла Грушевського 1894-1914. *Український історик*. 1967. № 1-2. С. 5-22.
16. Винар Л. Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського : джерела до біографії. *Український історик*. 1966. № 1-2. С. 15-31.
17. Владовська Т. Видавнича діяльність Михайла Грушевського. *Дивослово*. 2001. № 2. С. 22-23.
18. Герасименко С. Ю. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894 - 1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. Наук : 13.00.01. Дрогобич, 2012. 21 с.
19. Гирич І. Наукова й літературна спадщина Михайла Грушевського : погляд сучасника. *Пам'ять століть*. Україна. 2001. № 2. С. 20-27.
20. Гирич І. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського. *Духовна Україна*. Київ, 1994. С. 521-545.
21. Гирич І. Спадщина М. Грушевського і сьогодення. *Історія України*. 2001. № 43. С. 4-7.
22. Гирич І. Щоденник М. Грушевського як історичне джерело. *Український історик*. 1991-1992. № 3-4, № 1-4. С. 344-351.
23. Грушевський М. Автобіографія : Друкується, як рукопись. Київ, 1926. 31 с. : портр.
24. Грушевський М. Вибрані поезії. *Пам'ять століть*. 1996. № 3. С. 54-60.
25. Грушевський М. Історія української літератури у 6 т. / упоряд. В. Яременко. Київ : Либідь, 1993. Т. 1 : Літературні пам'ятки України. 392 с.
26. Грушевський М. Історія української літератури у 6 т. / упоряд. В. Яременко. Київ : Либідь, 1993. Т. 2 : Літературні пам'ятки України. 261 с.

27. Грушевський М. Історія української літератури у 6 т. / упоряд. В. Яременко. Київ : Либідь, 1993. Т. 3 : Літературні пам'ятки України. 285 с.
28. Грушевський М. На порозі нової України. Київ : Наукова думка, 1991. 128 с.
29. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ : Наукова думка, 1991. 560 с.
30. Грушевський М. Про батька козацького Богдана Хмельницького. Дніпропетровськ : Січ, 1993. 67 с.
31. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. Київ : Веселка, 1991. 48 с.
32. Грушевський М. «Слово о полку Ігоревім» і його зв'язок з історією та культурою України. *Народна творчість та етнографія*. 2000. № 5-6. С. 32-42.
33. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Товариство «Знання» України, 1991. 240 с.
34. Грушевський М. Щоденник (1886 – 1894) / Упоряд. Л. Зашкільняк. Київ, 1997. 261 с.
35. Грушевський М. “Як я був колись белетристом?” // М. Грушевський. Під зорями. Київ, 1928. С. 7-15.
36. Гумецька А. Грушевський як белетрист // Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. Київ, 2000. С. 16-29.
37. Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII-XVIII ст. *Український історик*. 1991-1992. № 3-4, № 1-2. С. 130-146.
38. Дроздова О. В. Культурологічна діяльність Михайла Грушевського. *Історична пам'ять*. 2004. № 1. С. 91-99.
39. Епістолярні джерела грушевськознавства. Т. 3 / ред. Л. Винар, упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. Нью-Йорк; Київ, 2006. С. 31-40.

40. Єфремов С. «...Творив «велике справу європеїзації українства» : Сергій Єфремов про Михайла Грушевського в «Історії українського письменства. *Слово і час*. 1996. № 11-12. С. 46-49.
41. Жулинський М. Концепція національної культури Михайла Грушевського. *Київська старовина*. 1992. № 6. С. 2-6.
42. Зашкільняк Л. Поезія Михайла Грушевського: пам'ять століть. Київ, 1996. № 3. С. 51–60.
43. Зеров М. Рец. на кн.: М. Грушевський. Під зорями. *Життя і революція*. 1929. Т. 5. Кн. 1. С. 195-196.
44. Зібрання праць М. Грушевського : у 50 т. / упоряд. С. Панькова. Львів, 2005. Т. 3 : Суспільно-політичні твори (1907-1917). 774 с.
45. Зібрання праць М. Грушевського : у 50 т. / упоряд. Г. Бурлака. Львів, 2008. Т. 11 : Літературно-критичні та художні твори (1883–1931). 750 с.
46. Зібрання праць М. Грушевського : у 50 т. / упоряд. Г. Бурлака. Львів, 2010. Т. 12 : Літературно-критичні праці (1882–1903). Проза, драматургія, переклади (1883–1886). 558 с.
47. Зібрання праць М. Грушевського : у 50 т. / упоряд. Г. Бурлака. Львів, 2012. Т. 13 : Літературно-критичні та художні твори (1887—1924). 592 с.
48. Із літературної спадщини Михайла Грушевського / упоряд. Г. Бурлака, А. Шацька. Нью-Йорк; Київ, 2000. 412 с.
49. Ільницький М. Михайло Грушевський – белетрист // Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125 річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 257–260.
50. Ковалів П. Михайло Грушевський про українську мову як важливий чинник етнонаціонального розвитку народу. *Народна творчість та етнографія*. 2000. № 2-3. С. 43-52.
51. Ковальчук Г. І. С. Нечуй-Левицький у творчому житті М. С. Грушевського-літератора. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2009. № 12. С. 35-39.

52. Копиленко О. Він мріяв про Велику Україну. *Урядовий кур'єр*. 1996. 24 серпня. С. 14.
53. Крижанівська О. Сторінка з життєпису Михайла Грушевського. *Пам'ять століть*. 1998. № 5. С. 143-146.
54. Крип'якевич І. Літописець і поборник. *Українська культура*. 1996. № 9/10. С. 6.
55. Логвин Г. Українське мистецтво в творах Михайла Грушевського. *Український історик*. 1991-1992. № 3-4, № 1-2. С. 242-248.
56. Лугова Т. М. Теоретико-методологічні аспекти літературознавчої концепції М. С. Грушевського : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06. Донецьк, 2012. 20 с.
57. Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав. *Український історик*. 1966. № 1-2. С. 73-81.
58. Масликова О. Філологічна термінологія Михайла Грушевського : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк, 2004. 20 с
59. Масненко В. Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства. *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 19-34.
60. Мацько Л. Українська мова у наукових поглядах Михайла Грушевського. *Українська мова*. 2003. № 2. С. 23-34.
61. Меншій А. У становленні і без ідеалізації: М. Грушевський у романі Ю. Хорунжого «Вірую». *Слово і час*. 2004. № 11. С. 81-89.
62. Міяковський В. Лицар невтомної праці. *Український історик*. 1987. № 1-4. С. 125-127.
63. Одарченко П. Михайло Грушевський і українська молодь. *Український історик*. 1991. № 1-2. С. 105-106.
64. Осадча-Яната Н. Спогади про Михайла Сергійовича Грушевського. *Український історик*. 1982. № 3-4. С. 149-150.
65. Пиріг Р. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 71-83.

66. Приймак Т. Михайло Грушевський: політика національної культури. *Всесвіт*. 1991. № 3. С. 183-189.
67. Пристайко В. Невідомий Михайло Грушевський. *Мандрівець*. 1996. № 4-5. С. 61-67.
68. Пушак Л. Традиційне і модерністське в художній прозі Михайла Грушевського. *Українські літературознавчі наближення*. Люблін, 2006. С. 127-137.
69. Радько П. Соціально-виховна роль історії в осмисленні національних традицій та гуманізації освіти у розумінні Михайла Грушевського. *Історична пам'ять*. 2006. № 1. С. 46-54.
70. Романенчук Б. Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури. *Записки НТШ*. 1978. С. 21-41.
71. Рудницький А. Літературна творчість Михайла Грушевського // Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125 річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 261–274.
72. Скоць А. «Слово о полку Ігоревім» у науковій інтерпретації Михайла Грушевського. *З його духа печаттю...* Львів, 2001. Т. 1. С. 20-26.
73. Солодовнікова А. Актуальні проблеми сьогодення у повісті М. Грушевського «Чужі й свої» // *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (16-18 квітня 2024 року)*. Філологічний факультет. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. С. 175 – 176.
74. Солодовнікова А. Літературний портрет Михайла Грушевського // *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (25–27 квітня 2023 року)*. Філологічний факультет. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С. 221 – 222.
75. Солодовнікова А. Питання української мови в педагогічних ідеях М. Грушевського// *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (12-15 травня 2025 року)*.

Філологічний факультет. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2025. С. 241 – 243.

76. Сохань П. Михайло Грушевський і сучасність. *Наука і суспільство*. 1998. № 3-4. С. 29-31.

77. Сохань П. Творча спадщина Михайла Грушевського і сучасність. *Урядовий кур'єр*. 1998. № 48-49. С. 19.

78. Старицька-Черняхівська Л. Грушевський М. З старих карток: Оповідання. Київ, 1918. *Книгарь*. 1918. № 15. 898 с.

79. Тельвак В. Національний міф в рецепції Михайла. *Київська старовина*. 2010. № 5. С. 126-139.

80. Цибенко І. «Історія української літератури» Михайла Грушевського – важливий етап у розвитку. *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 11. С. 26-28.

81. Цибенко І. Українська періодика у творчому житті Михайла Грушевського. *Вісник Книжкової палати*. 2012. № 11. С. 30-34.

82. Чистяк Д. Дітище Михайла Грушевського. *Історія України*. 2005. № 19-20. С. 9-10.

83. Чолган С. Грушевськіяна Любомира Винара: бібліографічний довідник. *Український історик*. 1997. № 1-4. С. 238-274.

84. Шацька А. Літературна спадщина Михайла Грушевського. *Слово і час*. 1996. № 11-12. С. 28-29.

85. Янкова Н. Жанрово-стильові і поетикальні параметри творчості М. Грушевського : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.1. Київ, 2008. 20 с.